

TEMA: POLITISKE RUM

Politik

Nummer 2 | Årgang 21 | 2018

Politik

Nummer 2 | Årgang 21 | 2018

TEMA:

POLITISKE RUM

Politik

NUMMER 2 | ÅRGANG 21 | 2018

TEMA: POLITISKE RUM

- 1   Introduktion: Politiske rum
Emil Husted og Andreas Kamstrup
- 7   Arkitektur og politik: Atmosfæriske refleksioner ud fra Böhme og Slo-
terdijk
Lydia Jørgensen og Christian Borch
- 22   Rummets grammatik: Helende arkitektur i psykiatrien
Thorben Simonsen og Holger Højlund
- 43   Making room for change: Spatial tactics and the micropolitics of in-
habiting organisational space
Rune Thorbjørn Clausen og Kasper Trolle Elmholdt
- 62   Trampolinhuset: Kulturelt rum som politisk modspil
Signe Brink Wehl
- 75   Commitment to non-commitment: The role of a cross-sector collabo-
rative space
Jonathan Schmidt

BØGER

- 94   Neoliberalismens højborge – en studie af bygningsværkers ideologi
Andreas Kamstrup

- 101   ABSTRACTS

Ansvarshavende redaktør

Professor MSO, ph.d. Christian F. Rostbøll,
Institut for Statskundskab,
Københavns Universitet

Øster Farimagsgade 5, Postboks 2099

1014 København K

Mail: cr@ifs.ku.dk

Tlf. 35323428

Bøger til anmeldelse sendes til samme adresse, att. Tobias Liebetrau.

Redaktion

Ph.d.-stipendiat Anne Bach Nielsen, Institut for Statskundskab, KU

Ph.d.-stipendiat Benjamin Ask Popp-Madsen, Institut for Statskundskab, KU

Ph.d.-stipendiat Hjalte Meilvang, Institut for Statskundskab, KU

Ph.d.-stipendiat Marc Jacobsen, Institut for Statskundskab, KU

Ph.d.-stipendiat Michael Bossetta, Instiut for Statskundskab, KU

Ph.d.-stipendiat Yevgeniy Golovchenko, Institut for Statskundskab, KU

Ph.d. Anne Mette Møller, Institut for Statskundskab, KU

Ph.d. Ditte Maria Brasso Sørensen

Ph.d. Hans Boas Dabelsteen, Institut for Menneskerettigheder

Ph.d. Kristoffer Kjærgaard Christensen

Ph.d. Signe Blaabjerg Christoffersen, konsulent, KL's ledelsessekretariat

Ph.d. Simone Molin Friis, Institut for Statskundskab, KU

Post.doc Malte Frøslee Ibsen, Institut for Statskundskab, KU

Adjunkt, Emil Husted, Department of Business and Politics, CBS

Lektor, ph.d. Tore Vincents Olsen, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Professor MSO, Mark Blach-Ørsten, Institut for Kommunikation og Humanistisk

Videnskab, RUC

Cand.scient.pol. Simon Gravers Jacobsen

Stud.scient.pol Lærke Ebbesen Baulund

Redaktør for boganmeldelser

Ph.d.-stipendiat Tobias Liebetrau, Institut for Statskundskab, KU

Mail: politik@ifs.ku.dk

Formål

Politik er et tværfagligt, samfundsvidenskabeligt BFI level-1 tidsskrift, der bringer artikler om politik ud fra mangfoldige akademiske perspektiver.

Redaktionen lægger vægt på faglighed, formidling og politisk relevans. Derfor er alle artikler underlagt anonym peer-review og forfatterne opfordres til at skrive i et sprog, som gør *Politik* tilgængeligt uden for universitetets mure.

Tidsskriftet *Politik* er en videreførelse af Politologiske Studier.

TEMA: POLITISKE RUM

Introduktion: Politiske rum

Emil Husted, ph.d og adjunkt, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi, Copenhagen Business School

Andreas Kamstrup, ph.d. og forskningsassistent, Institut for Organisation, Copenhagen Business School

Træd ind i et hvilket som helst indkøbscenter, et hvilken som helst klasselokale, et hvilket som helst fængsel eller et hvilket som helst parlament, og du vil hurtigt opdage, at rumlige konfigurationer er tæt forbundne med politiske idealer. Indkøbscentre er typisk indrettet således, at de afspejler og accentuerer de nyeste tendenser i det omkringliggende forbrugersamfund (Crawford 1992); klasselokalers teaterlignende udformning understøtter generelt et asymmetrisk magtforhold mellem lærer og elev, hvilket besværliggør interaktion og underminerer eventuel modstand overfor underviserens autoritet (McGregor 2004); moderne fængsler er struktureret med udgangspunkt i en disciplinær magtform, der ikke kun søger at straffe men også at normalisere den indsatte (Foucault 1977); og parlamenter er konstrueret i et forsøg på at organisere og symbolisere den politiske kultur, som de i sin tid blev bygget for at institutionalisere (Goodsell 1988). På den måde synes det, som flere af artiklerne i dette temanummer ligeledes påpeger, forholdsvist ukontroversielt at hævde, at rum er politiske.

Trods dette bliver rum eller rumlighed hyppigt konceptualiseret som en mere eller mindre apolitisk størrelse. Som den britiske geograf, Doreen Massey (1992; 2005), gentagende gange har fremhævet, anskues rum i socialvidenskaben ofte som det diametralt modsatte af tid, hvilket ikke blot strider imod Einsteins relativitetsteori, men også giver rum (*space* på engelsk) en relativt statisk karakter. Et eksempel på denne tendens kan findes i den argentinske politiske teoretiker, Ernesto Laclaus, post-strukturalistiske diskursteori. I et forsøg på at udvikle et nyt vokabular til den akademiske venstrefløj positionerer Laclau (1990) netop den rumlige dimension som det eksakt modsatte af den tidslige dimension; og mens 'det temporale' for Laclau udgør selve mediet for politik – forandringer sker altid i tid – repræsenterer 'det spatiale' en eliminering af politikens mulighedsrum. Som han skriver i en kendt passage: 'Politics and space are antinomic terms. Politics only exists insofar as the spatial eludes us' (Laclau 1990, 68).

Selvom flere diskursteoretikere sidenhen har forsvaret Laclaus teori med, at det spatiale skal forstås på et mere symbolsk plan som en generel betegnelse for fiksering af kontingens og ikke nødvendigvis som noget, der refererer til fysiske rum (f.eks. Howarth 2006), har sådanne begrebsliggørelser ikke desto mindre bidraget til en afpolitisering af rumlighed som empirisk fænomen. Modsat denne udvikling står den klassiske marxisme,

der siden begyndelsen har tematiseret materialitet (hvilket må siges at være en væsentlig komponent i de fleste rum) som en afgørende faktor i politiske kampe. En grundfigur hos Marx (1939) er det dyadiske forhold mellem overbygning og basis, hvor førstnævnte kategori indeholder begreber som kunst, familie, politik, videnskab og kultur, mens sidstnævnte repræsenterer de konkrete produktionsmidler (f.eks. værktøjer, maskiner, land etc.). I påvirkningen mellem disse to kategorier giver Marx basis forrang, således at superstrukturer primært vedligeholder basis, hvorimod basis aktivt former superstrukturer. Dette er grunden til, at Marx ofte betegnes som materialist.

En lignende tematisering af forholdet mellem materialitet og politik finder man inden for organisationsteorien i den såkaldte 'labor process theory', der ofte associeres med Harry Braverman (1974) og senere Michael Burawoy (1979). Førstnævnte så eksempelvis introduktionen af automatiseret produktionsteknologi i starten af det tyvende århundredes som en accentuering af arbejderens udbytning og fremmedgørelse, i den forstand at sådanne teknologier (f.eks. samlebånd) fravristede arbejderen den sidste rest af kontrol over arbejdsformelle organisering (se også Blauner 1964). På samme måde synes det heller ikke helt tilfældigt, at nogle af de mest kendte teoretiseringer af forholdet mellem politik og rum – f.eks. Henri Lefebvres (1991) klassiske distinktion mellem 'perceived space', 'conceived space' og 'lived space' eller Manuel Castells (1996) idé om 'space of flows' – kommer ud af netop den marxistiske tradition

Med den klassiske marxismes faldende popularitet fra starten af 1970'erne og frem er det kritiske blik på rummets politiske dimension dog langsomt gledet i baggrunden. Ikke blot har interessen for arkitektur, indretning og materialitet indtil for nylig været faldende på tværs af flere discipliner, forskere har generelt set også manglet et vokabular til at beskrive disse faktorer i relation til politik (Husted og Plesner 2017). Med dette temanummer forsøger vi at tage et skridt på vej mod at udbedre begge disse mangler. For det første giver temanummerets fem artikler forskellige bud på, hvilke typer af rum, der kan analyseres, og hvorledes disse kan beskrives politisk. For det andet leverer flere af artiklerne konkrete bud på koncepter og analysestrategier, der kan hjælpe forskere og studerende med interesse for politiske rum til at foretage deres egne undersøgelser. Som redaktører er det særligt sidstnævnte, der er vores mål – at stimulere vedvarende diskussion og analyse af relationen mellem rum og politik.

Temanummerets artikler

Temanummeret indeholder som nævnt fem artikler, der alle belyser relationen mellem rum og politik på forskellige måder. Artiklerne er placeret i en rækkefølge, hvor de første er relativt teoretiske, mens de sidste er overvejende empiriske. Trods dette indeholder alle bidragene dog empiriske cases eller illustrative eksempler, der kan give læseren inspiration til at foretage sine egne undersøgelser af politiske rum. På samme måde opererer samtlige artikler med en mere eller mindre ekspliciteret analysestrategi, der viser hvorledes rummets politiske dimension kan belyses og forstås fra forskellige vinkler. Samlet set

giver temanummeret altså en bred forståelse for, hvorledes socialvidenskaben kan modarbejde devisen om, at rum og materialitet per definition er neutrale eller apolitiske størrelser.

I den første artikel udfolder Lydia Jørgensen og Christian Borch en eklektisk samtenkning af teorier udarbejdet af de to tyske fænomenologer, Gernot Böhme og Peter Sloterdijk. Centralt i artiklen står de to filosofers (atmo)sfære-begreber, der bringes i dialog for netop at vise, hvordan arkitektur kan siges at have en politisk dimension. Jørgensen og Borch starter med at introducere en distinktion mellem *Politik* og *politik*; mens førstnævnte betegner 'et generelt ekspressivt lag, som skal repræsentere eller understøtte en bestemt politisk identitet', refererer sidstnævnte til 'hverdaglige forsøg på at regulere adfærd' (Jørgensen og Borch 2018, 7-8). Modsat mange andre studier af politisk arkitektur, beskæftiger artiklen sig med lille-p-politik, hvilket dog ikke er tekstens eneste forskningsmæssige bidrag. Udover at levere en overbevisende kombination af Böhme og Sloterdijks vokabularer, diskuterer artiklen nemlig også arkitekturens (eller rettere æstetikens) kritiske potentiale. Mens Böhmes brug af atmosfære-begrebet har et klassisk emancipatorisk sigte, hvormed kritik handler om at frigøre mennesket fra arkitekturens repræsentive strukturer, anlægger Sloterdijk et genealogisk perspektiv, der tjener til at synliggøre arkitekturens kontingente karakter.

I temanummerets anden artikel tager Thorben Simonsen og Holger Højlund over, hvor den første artikel slap, ved at vise hvordan Sloterdijks vokabular kan anvendes empirisk til at analysere politiske rum. Artiklens empiriske case er Danske Regioners nye supersygehus i Slagelse, hvilket forfatterne hævder manifesterer et eksempel på 'helende arkitektur', hvor de enkelte rum ikke blot understøtter patienternes sårbarhed, men samtidig skubber dem på vej mod helbredelse. Modsat den første artikel er det særligt Sloterdijks explikations-begreb, der her bringes i spil for at vise, hvordan udvalgte elementer af den helende arkitektur flugter med en et politisk ideal om progression og udvikling. En hovedpointe i artiklen er dog, at rummenes arkitektoniske explikationer ikke fuldt ud determinerer patienternes handlerum. Patienterne har nemlig mulighed for at modsætte sig de politiske forventninger om hurtig 'recovery' ved eksempelvis at skabe personlige rum, der midlertidigt isolerer dem fra den socialitet, som sygehuset repræsenterer. Forfatternes udtryk for dette møde mellem politiske idealer og lokal praksis er 'rummets grammatik'. Som Simonsen og Højlund (2018, 39) skriver:

“Et rum aflæses, fortolkes og udfordres i praksis. Det defineres ikke alene af dets skabere, men ligeledes af de sociale sammenhænge og praksisser, hvorigennem mennesker giver indhold til de rum, de indtræder i. Derfor vil mere etnografisk orienterede analyser fremover kunne bidrage til bedre at forstå de faktiske livsformer og praksisser, som opstår i og udfordrer et rums grammatik.”

I temanummerets tredje artikel, skrevet af Rune Thorbjørn Clausen og Kasper Trolle Elmholdt, er der ligeledes forhandling på spil. Her er det dog ikke Sloterdijks fænomenologi,

der fungerer som teoretisk afsæt, men snarere Michel de Certeaus 'tactic'-begreb. Forfatterne anvender dette til at vise, hvordan ansatte i mediekoncernen *AM* på kreativ vis modsætter sig ledelsens ambitioner om at skabe et ekstraordinært åbent arbejdsmiljø, understøttet af glas-baseret arkitektur og fleksible kontorlandskaber, ved eksempelvis at benytte paraplyer til at skabe et personligt rum med begrænset lysindfald. Baseret på sådanne observationer viser forfatterne, hvordan rumlige konfigurationer altid er et resultat af 'settlement' i ordets dobbelte betydning, forstået som det at bebo et givent rum og samtidig indgå forlig vedrørende dets konfiguration. Ligesom den foregående artikel afsluttes også denne med en diskussion af vigtigheden af at studere 'micropolitics in action' (Clausen og Elmholdt 2018, 57), og hvordan enhver arkitektonisk struktur eller rumlig indretning altid trækker en konstitutiv grænse, der inkluderer visse identiteter og ekskluderer andre.

Hvor artiklerne ovenfor har som ambition at skrive det politiske frem i det, der ellers let kunne forsvinde i hverdagens repetitivitet, søger Signe Wehl (2018) i temanummerets fjerde artikel at vise, hvordan et konkret rum gennem kunstneriske og arkitektoniske greb får en kritisk-politisk stemme. Casen er Trampolinhuset i København, der oprindeligt blev søsat som en kritik af rammerne for asylansøgere, men samtidig også som et frirum for disse mennesker. På trods af den systemkritiske modus er det lykkedes huset at opnå støtte og opbakning fra mange eksterne partnere, herunder kommunale og statslige instanser, og gennem først en fyldestgørende empirisk indføring i de særlige omstændigheder omkring Trampolinhuset og dernæst en essayistisk diskussion af rummets mulighed for at bedrive politik som moddiskurs, nuancerer artiklen forholdet mellem rum, kunst og politik. Bidraget trækker i høj grad på Jane Rendells (2006) kritiske konceptualiseringer af æstetiske virkemidlers politiske potentiale, men derudover diskuteres der også ud fra bl.a. Chantal Mouffe (2013), Ole B. Jensen (2004) og Claire Bishop (2006).

I temanummerets sidste artikel løfter Jonathan Schmidt (2018) os op på et mere samfundsmæssigt niveau ved at diskutere fondes rolle i konstruktionen af såkaldte 'cross-sector collaborative spaces'. Artiklen fremhæver, at innovations-litteraturen er splittet i forhold til spørgsmålet om, hvilken af samfundets tre sektorer, der er bedst positioneret til at skabe rum for samarbejde på tværs af sektorerne i forhold til vor tids største udfordringer (f.eks. klimaforandringerne). Med afsæt i en abduktiv forskningsstrategi undersøger Schmidt et konkret eksempel på dette, nemlig BLOXHUB i København, som primært er finansieret af Realdania i et forsøg på at adressere udfordringer relateret til bæredygtig byudvikling. Konklusionen på denne undersøgelse er, at Realdanias rolle som den absolut mest dedikerede aktør i samarbejdet har tilladt en form for 'non-commitment' blandt aktørerne i den offentlige sektor, hvilket på sigt kan risikere at underminere BLOXHUB-projektets evne til at udvikle innovative løsninger på samfundsmæssige problemer.

Selvom de fem artikler således undersøger vidt forskellige fænomener igennem vidt forskellige begreber, synes nogle pointer dog at gå igen. For det første fremhæver størstedelen af artiklerne vigtigheden af at studere det, som Jørgensen og Borch i deres

artikel kalder *politik* (i modsætning til *Politik*). I stedet for kun at fokusere på spektakulære bygningsværker og deres eksplicit politiske symbolik, handler det med andre ord om at udvikle en følsomhed over for de mondæne og ofte implicite måder, hvorpå rum regulerer menneskelig adfærd. En anden fælles konklusion synes at være, at denne form for hverdags-politik bedst studeres igennem etnografiske metoder, da disse tillader forskeren at dykke ned i praksis og at mærke rummets politik på egen krop. En tredje konklusion, der går på tværs af de fleste artikler, er, at rum ikke kan designes således, at de entydigt determinerer beboernes adfærd eller deres egen betydning. Ingen rummelighed er totalitær. Politiske rum levner altid plads til forhandling, modstand, subjektivitet og frihed.

Således opmuntret er der kun tilbage at sige: God læselyst.

Litteratur

- Bishop, C. (2006). *The social turn: Collaboration and its discontents*. New York, NY: Art Forum.
- Blauner, R. (1964). *Alienation and freedom: The factory worker and his industry*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York, NY: Monthly Review Press.
- Burawoy, M. (1979). *Manufacturing consent: Changes in the labor process under monopoly capitalism*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Clausen, R. T. & Elmholdt, K. T. (2018). Making room for change: Spatial tactics and the micropolitics of inhabiting organizational space. *Politik, årg. 21(2)*, s. 43-61.
- Crawford, M. (2000). The world in a shopping mall. I: M. Miles, T. Hall, & I. Borden (eds.), *The city cultures reader*. London: Routledge, s. 124–140.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York, NY: Pantheon.
- Goodsell, C. T. (1988). The Architecture of Parliaments: Legislative Houses and Political Culture. *British Journal of Political Science, årg. 18(3)*, s. 287–302.
- Howarth, D. (2006). Space, Subjectivity, and Politics. *Alternatives: Global, Local, Political, årg. 31(2)*, s. 105–134.
- Husted, E., & Plesner, U. (2017). Spaces of open-source politics: Physical and digital conditions for political organization. *Organization, årg. 24(5)*, s. 648–670.
- Jensen, O. B. (2006). Byen, magten og netværket: en ny bysociologis læsninger af de urbane interventioners repræsentationelle logik. *Dansk Sociologi, årg. 15(3)*, s. 49–65.
- Jørgensen, L. & Borch, C. (2018). Arkitektur og politik: Atmosfæriske refleksioner ud fra Böhme og Sloterdijk. *Politik, årg. 21(2)*, s. 7-21.
- Laclau, E. (1990). *New reflections on the revolution of our time*. New York, NY: Verso.

- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Marx, K. (1939). *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy*. London: Penguin Books.
- Massey, D. (2005). *For space*. London: SAGE.
- Massey, D. (1992). Politics and time/space. *New Left Review*, årg. 196, s. 65–84.
- McGregor, J. (2004). Space, power and the classroom. *Forum*, årg. 46(1), s. 13–18.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the world politically*. London: Verso.
- Rendell, J. (2006). *Art and architecture: A place between*. London: I.B. Tauris.
- Simonsen, T. & Højlund, H. (2018). Rummets grammatik: Helende arkitektur i psykiatrien. *Politik*, årg. 21(2), s. 22-42.
- Schmidt, J. (2018). Commitment to non-commitment: The role of a foundation in configuring a cross-sector collaborative space. *Politik*, årg. 21(2), s. 76-93.
- Wehl, S. B. (2018). Trampolinhuset: Kulturelt rum som politisk modspil. *Politik*, årg. 21(2), s. 62-75.

Arkitektur og politik: Atmosfæriske refleksioner ud fra Böhme og Sloterdijk

Lydia Jørgensen, ph.d.-stipendiat, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi, Copenhagen Business School

Christian Borch, professor, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi, Copenhagen Business School

Artiklen fokuserer på en atmosfærisk forståelse af relationen mellem arkitektur og politik. I artikel diskuteres, hvordan de tyske filosoffer Gernot Böhme og Peter Sloterdijk på hver deres måde sigter på at begribe arkitekturen, som de hverdagslige forsøg på at regulere adfærd gennem arkitektoniske virkemidler. Arkitektur ses dermed ikke som en politisk markør, men som et politisk styringsredskab, der manifesterer sig i hverdagens affektive erfaringer. Samtidig åbner begge perspektiver for atmosfære-blikkets kritiske potentiale.

Indledning¹

Det er ikke et kontroversielt udsagn, at politik er tæt forbundet til arkitektoniske udtryksformer. Imposante politiske bygningsværker, såsom parlamenter, statuer og mindesmærker, har ofte tjent til at formidle bestemte politiske budskaber om storhed, styrke og stolte traditioner. Mere generelt er der, som Gerard Delanty og Paul Jones har argumenteret for, en lang tradition for at benytte arkitektoniske former til at udtrykke politisk identitet (Delanty og Jones 2002). Tidligere havde denne politiske identitet typisk en national eller nationalstatslig karakter. I de seneste årtier har man ifølge Delanty og Jones kunnet registrere en mere post-national arkitektur, dvs. politisk initierede bygningsværker, som ikke sigter på at repræsentere en bestemt lovprisende fortælling om nationen. Som illustration anfører de Peter Eisenmanns holocaustmindesmærke i Berlin, hvor lange rækker af betonklodser i forskellig højde er opsat som en enorm gravplads. Hvor mindesmærker tidligere fejrede nationens faldne *helte*, er Eisenmanns arkitektoniske design et mindesmærke dedikeret til Hitlerregimets *ofre*. Dette markerer ifølge De-

---

¹ Vi takker redaktørerne og to anonyme referees for konstruktive kommentarer.

lanty og Jones en ny refleksiv politisk arkitektur, hvilket er en arkitektur, som forholder sig kritisk-refleksivt til nationens historie (Delanty og Jones 2002, 459-60).

Hvad enten arkitektur tjener til at udtrykke national eller postnational identitet, sker det, som disse eksempler peger på, ofte med udgangspunkt i en særlig symbolsk kobling til politiske dimensioner. Mere specifikt går arkitekturen her hånd i hånd med det, man kunne betegne *Politik* forstået som et generelt ekspressivt lag, som skal repræsentere eller understøtte en bestemt politisk identitet. Denne form for arkitektur som politisk markør – som formgiver til eller repræsentant for Politik – er dog ikke den eneste måde, hvorpå arkitektur og det politiske er relateret til hinanden. I denne artikel vil vi således diskutere, hvordan de tyske filosoffer Gernot Böhme og Peter Sloterdijk på hver sin måde har lanceret et teoretisk-analytisk program, der snarere sigter på at begribe arkitekturens kobling til det, man kunne kalde *politik* – forstået som de hverdagslige forsøg på at regulere adfærd gennem arkitektoniske virkemidler.

Forskydningen fra Politik til politik er ikke nødvendigvis udtryk for en historisk forskydning. Det er altså ikke sådan, at Politik-arkitektur er ophørt med at eksistere. Eisenmanns holocaustmindesmærke i Berlin er ét eksempel herpå. Et andet er Daniel Libeskinds *One World Trade* i New York, opført hvor 9/11-terrorangrebene efterlod et kæmpe ar. Med sin højde på 1776 fod har *One World Trade* klar symbolsk reference til året for USA's uafhængighedserklæring og dermed til en særlig form for Politik. Forskydningen fra Politik til politik udgør snarere en analytisk drejning. Den peger på, at arkitektur ikke alene har politisk betydning i kraft af (spektakulære) symbolske identitetsmarkeringer, men tillige tjener til at dirigere oplevelser og adfærd på et (ikke-spektakulært) dagligdagsplan – endda på måder, som måske ikke klart erkendes af dem, der er genstand for styringen.² Böhme og Sloterdijk har begge blik for denne kobling mellem arkitektur og politik, som de analyserer ud fra en atmosfærisk forståelse af arkitektur.

Artiklen introducerer til og sammenholder Böhmes og Sloterdijks analyser. Vi lægger ud med at præsentere Gernot Böhmes atmosfæreteori. Derefter diskuterer vi Peter Sloterdijks sfæreprojekt, som i forhold til Böhme anlægger en mere historisk vinkel. Hos såvel Böhme som Sloterdijk er der dog tale om analyser af koblingen mellem arkitektur og politik, som peger på subtile affektive mekanismer,³ der gør atmosfære til et politisk styrings- og manipulationsredskab. Artiklen rundes af med en diskussion af, hvilke mulige svar eller former for kritisk respons på politisk styring gennem arkitektur Böhme og Sloterdijk identificerer.

---

² Med forskydningen fra *Politik* til *politik* følger vi Nigel Thrift, som ligeledes har argumenteret for at lokalisere analysen af politik (og koblingerne til fx affekt) på niveauet for hverdagserfaringer (Thrift 2008; se også Husted 2017, 252-255).

³ Atmosfærebegrebet kobler sig således til den 'affektive vending' inden for bl.a. filosofi, politisk teori og sociologi, som også tematiserer samspillet mellem hverdagens sanselige erfaringer og politik (Massumi 2015; Thrift 2004).

Böhmes atmosfæriske æstetik

Gernot Böhme udgav i 1995 bogen *Atmosphäre* (Atmosfære). Her præsenterede han en såkaldt 'ny æstetik', med hvilken han tilstræbte en re-tematisering af menneskets erfaring af omverdenen (Böhme 1995, 25). Ved at sætte fokus på den æstetiske erfaring i hverdagen lagde han sig i forlængelse af fænomenologiens orientering mod livsverdenen som betydningshorisont. I tråd med Edmund Husserls fænomenologiske diktum om at gå 'til sagen selv' ønskede han at undersøge den umiddelbare erfaring af omverdenen, nemlig hverdagens æstetiske erfaring. Det er i diskussionen af denne hverdagslige æstetiske erfaring, at arkitektur og atmosfære spiller en central rolle for Böhme. Arkitektur, atmosfære og æstetik er med andre ord tæt forbundne begreber i Böhmes analyse.⁴

Om end begrebet atmosfære er flittigt brugt, er det kendetegnet ved at være svært definerbart og omdiskuteret (Böhme 1995; Hasse 2014, 216; Heibach 2012, 9). Ligesom luft og vind, er atmosfære som æstetisk fænomen kendetegnet ved sin flygtighed, og er derfor vanskelig at afgrænse og definere entydigt. I sin nytænkning af æstetikken gennem atmosfærebegrebet går Böhme tilbage til den græske forståelse af *aisthesis* som fornemmelse eller sansning. Sansningen i sin helhed sættes i centrum, hvilket omhandler det affektive, emotionelle og imaginære. Atmosfære bruges således ofte som synonym for en særlig stemning, følelse, tone eller klima (Böhme 1995, 29; Hasse 2014, 216). Sansningens tema er det, man føler som en kropslig erfaring, hvilket ifølge Böhme er kernen i atmosfærebegrebet (1995, 15).

Som i fænomenologien gøres oplevelse og erfaring til fundamentale elementer i erkendelse af verden. Ifølge Böhme er atmosfærer del af en rumlig erfaring, der udgør en fælles virkelighed mellem den erfarende og det erfarede, hvilket sker som en kropslig sansning. Atmosfærebegrebet tematiserer en måde at erfare vores omverden på, som noget der går forud for og ligger imellem subjekt og objekt (Böhme 1995, 23). Den æstetiske oplevelse af atmosfærer bliver følgelig et spørgsmål om nærvær og involvering gennem kropslig sansning, altså om hvordan man sanseligt befinder sig i et rum fremfor, hvordan rummet ser ud. Den sanselige erfaring virker samtidig tilbage på rummets atmosfære i form af den stemning, individer udstråler. På den måde placerer Böhme atmosfærer som noget flydende, der ligger mellem subjekt og objekt. Atmosfære betegner således både et nyt æstetisk grundbegreb og en central erkendelsesgenstand (Böhme 1995, 34). Anskuelsen af atmosfærer som reelle fænomener udfordrer dermed samtidig teoretiske og metodiske tilgange⁵, der bygger på en kartesiansk dualisme mellem subjekt og objekt (Böhme 1995, 29; Heibach 2012, 12; Julmi 2017).

Böhme taler om æstetisering af hverdagen og politikken, og placerer *oplevelsen* af atmosfærer centralt for forståelsen af denne æstetisering. Men mindst lige så central er selve *produktionen* af atmosfærer, som sker gennem æstetisk arbejde. Netop arkitek-

⁴ For introduktioner til Böhmes arbejde med atmosfærer, se Albertsen (2013) og Chandler (2011).

⁵ Dualismekritikken betyder bl.a., at atmosfærebegrebets mulige operationalisering er genstand for omfattende diskussion både af ontologisk og epistemologisk karakter, jf. bl.a. Julmi (2017). Det ligger desværre uden for artiklens rammer at diskutere disse aspekter.

ter, designere, scenografer og lignende skaber ifølge Böhme æstetiserede rum, der sigter på at tilvejebringe bestemte stemninger og atmosfærer. Derfor er disse professioner væsentlige at studere, hvis man skal opnå en praktisk forståelse af atmosfærers betydning i hverdagen, både politisk og samfundsmæssigt. I Böhmes optik er særligt arkitekturen arnested for produktionen af atmosfærer (1995, 97; 2013). Oplevelsen af de fysiske omgivelser skaber en konkret kropslig erfaring. Når man træder ind i et rum, bliver man stemt af dette rum, forstået sådan at det påvirker personen affektivt og kropsligt. Arkitekturen sætter dermed en ramme for den sanselige erfaring i hverdagen, som har indflydelse på, hvordan man har det – hvilket arkitekter som bl.a. Peter Zumthor (2005) og Juhani Pallasmaa (2013) er enige i. Arkitekturen er på den måde med til at iscenesætte den rumlige oplevelse, ikke kun visuelt, men også kropsligt og eksistentielt. Rummets atmosfæriske kvalitet fokuserer således mere på, hvordan det føles at være i rummet, end på om det visuelt set kan betegnes som smukt. De fleste vil kunne genkende, at man kan fornemme en særlig atmosfære, når man træder ind i en kirke eller et indkøbscenter, men det kan samtidig være svært helt præcist at definere den. Det skyldes, at atmosfærer er noget, der griber én, dvs. de kommer rationaliteten i forkøbet, idet de rammer den umiddelbare sanselighed som en ubevidst helhedsoplevelse.

Den generelle forståelse af hverdagens æstetisering betyder, at arkitektur og ting ikke blot skal bedømmes ud fra deres brugs- eller bytteværdi, men i høj grad også ud fra deres iscenesættelsesværdi. Praktikere arbejder således med specifikke atmosfæriske designs i et forsøg på at stemme rum. Dette viser sig i indretningen af cafeer, boghandlere og indkøbscentre for nu at tage nogle af Böhmes egne eksempler (Böhme 2013, 152-3; 2016; Biehl-Missal og Saren 2012). Her benyttes farver, materialitet, lys, lyd og andre greb til at opnå den ønskede atmosfære. Gennem eget feltarbejde og fotodokumentation, analyserer Böhme eksempelvis, hvordan to boghandlere har skabt forskellige atmosfærer på baggrund af iscenesættelsen af sådanne dimensioner (Böhme 2013, 154). Hvor den ene boghandel benytter træ, varmt lys og rustikalitet i indretningen, er den anden kendetegnet ved krom, glas, stål og neonlys. De anvendte æstetiske greb skaber henholdsvis en forbindende atmosfære, hvor man fristes til at snuse rundt og hænge ud, modsat en løbebåndsaftig atmosfære, hvor man hurtigt og beslutsomt skal bevæge sig gennem butikken og få afviklet sine køb. Forskellen er dermed et eksempel på affektiv regulering af adfærd, hvor de arkitektoniske greb gør politik hverdagsagtig. Samtidig er de besøgende med til at understøtte atmosfæren, når de 'løber med', men kan også potentielt give den modstand, hvis de istedet dvæler i den løbebåndsaftige atmosfære.

Tilsvarende har produktionen af atmosfærer gennem mange år haft en prominent plads inden for teorier om marketing, hvor fokus har været på, hvordan man kan skabe omgivelseskvaliteter, som fremmer en ønsket kundeoplevelse (Biehl-Missal og Saren 2012). Indretningen af Starbucks caféer er et eksempel på, hvordan æstetiske elementer bruges til skabe atmosfærer gennem indretning, duften af kaffe og baggrundsmusik, hvilket præsenterer en subtil politisk magt i forhold til at aktivere forbrugeren (Biehl-Missal og Saren 2012, 176). I frembringelsen af disse omgivelseskvaliteter spiller teknologien en central rolle i måderne, hvorpå de arkitektoniske greb sættes i spil. Samtidig

har den teknologiske udvikling været med til at gøre det enkelte menneskes daglige valg afhængig af ekspertbeslutninger og udvande den kropslig-sanselige erfaring (Böhme 2008, 153ff.). Arkitekternes udformning af det fysiske rum gennem teknologiske og æstetiske virkemidler præsenterer dermed hverdagspolitiske spillerum i form af bl.a. boghandler, cafémiljøer og indkøbscentre, der søger at gribe de besøgende på et affektivt niveau.

Som nævnt kobler Böhme diskussionen af atmosfærer til det politiske, og denne kobling er baseret på analysen af, hvordan atmosfærisk produktion og iscenesættelse kan skabe bestemte stemninger, som gør visse former for adfærd mere sandsynlige. I sin grelleste manipulerende form nævner Böhme totalitære regimers arkitektoniske iscenesættelser som eksempler på ønsket om at forme oplevelser, adfærd og tilslutning arkitektonisk (Böhme 2013, 162ff.). Ifølge Böhme tilstræbte Hitlers hovedarkitekt, Albert Speer, ikke blot en repræsentativ ikonografi, som hyldede regimet – han skabte snarere en arkitektonisk scenografi, der havde massemobilisering og -underkastelse som sit primære mål. Totalitære regimers arkitektur, som man kender dem fra Mussolinis verdensudstillingsby EUR eller Hitlers ufuldbyrdede megalomane byggeprojekt for et nyt Berlin, var således ikke kun drevet af et ønske om at repræsentere magten, men nok så meget af en atmosfærisk bestræbelse: Gennem arkitekturens sanselige virkemidler forsøgte man at skabe en ny politisk virkelighed, der kunne mobilisere masserne og skabe loyalitet over for regimet. En rumlig scenografi, hvor 40.000 mennesker er samlet og væves sammen af rytmiske lyde, fysisk koreograferet gestik, lysprojektioner og en Fører, der afmålt træder ind på scenen, er et eksempel på orkestrerede atmosfærer, som søger at styre affektivt (Böhme 2013, 162). Totalitære regimers anvendelse af arkitektur hører naturligvis til de mere ekstreme eksempler på atmosfærisk scenografi. Men Böhme drager en parallel til nutidens PR-strategier og påpeger de samfundsmæssige og politiske faldgruber, der kan opstå, når æstetikken får til formål at gribe mennesket gennem følelser frem for fornuft (2013, 166). De førømtalte boghandler og nutidens indkøbscentre er andre eksempler på den hverdagspolitiske atmosfæreproduktion, der forsøger at gribe mennesket affektivt i hverdagens almindelige gøremål.

Det æstetiske arbejde med scenografi, design og arkitektur må således finde en hårfin balance mellem at skabe sanselige erfaringer uden at manipulere og forføre brugere til et særligt mål. Marketing, boghandler, indkøbscentre og totalitære regimer kritiseres på hver deres vis for ofte ikke at ramme denne balance, men i stedet gøre atmosfærer til et middel i ønsket om at nå andre mål. Fx når en boghandel skaber en løbebåndssagtig atmosfære for at få folk hurtigt igennem, med mest muligt salg for øje. For Böhme giver det anledning til spørgsmålet om, hvorvidt der findes en kritisk arkitektur (2013, 176). Svaret må være ja, mener han, men det kræver, at atmosfæreforståelsen ikke reduceres til en mål-middel-logik, hvor man blot ser atmosfære som et redskab, da det netop misser den dualismekritik, som kendetegner atmosfærebegrebet (Böhme 1995, 23; Julmi 2017).

Böhmes projekt er på mange måder i øjenhøjde med beskueren. Det studerer, hvordan individet oplever arkitektur gennem de atmosfærer, som opstår og designes i

rummet mellem individ og arkitektur. Det er endvidere et projekt, som adresserer atmosfærisk design, hvad enten dette udspiller sig på skalaen for Politik (symbolsk scenografi) eller for politik (styringen af folks adfærd gennem regulering af lys, lyde og lugte). Böhme er dog ikke alene om at se på atmosfærer som mere end et redskab i samspillet mellem arkitektur og politik. Også Sloterdijk analyserer sammenhængen atmosfære, politik og arkitektur, men som det vil fremgå af det følgende, er udgangspunktet for Sloterdijks atmosfæreanalyse et andet. Snarere end at undersøge de hverdagslige erfaringer, folk gør sig med arkitektoniske atmosfærer, er Sloterdijks interesse historisk, idet han kortlægger en række centrale begivenheder, som på forskellig vis har eksemplificeret koblingen mellem arkitektur og politik.

Sloterdijks genealogiske atmosfæreanalyse

Sloterdijks interesse for relationen mellem arkitektur og politik udspiller sig inden for rammerne af en omfattende analyse af rumlig væren. Dette projekt udfolder Sloterdijk i sit enorme trebindsværk, *Sphären* (Sfærer), som blev udgivet i årene 1998-2004. Før vi diskuterer hans analyse af arkitektur-politik-koblingen, vil vi kort redegøre for den sfæreteoretiske kontekst for denne analyse.⁶ Grundtesen i sfæreværket er, at menneskelig væren altid er rumlig væren: Menneskelig væren finder sted inden for bestemte sfærer. En sfære er defineret som en hinde eller membran (fysisk eller immateriel), som giver mennesket immunitet og mening, og begge disse elementer må derfor forstås som værende konstituerende for menneskets rumlige væren. Rumlig væren kan imidlertid antage forskellige former, og ambitionen i Sloterdijks projekt er derfor at kortlægge tre væsentlige niveauer af menneskets væren i rum ved at studere tre centrale sfærer. Det første niveau er de såkaldte mikrosfærer, som Sloterdijk benævner *bobler* (Sloterdijk 1998). Disse er kendetegnet ved at udgøre symbiotiske parrelationer, eller som Sloterdijk udtrykker det: 'dyadiske resonansrum' (Funcke 2005). Eksempler herpå er relationen mellem mor og foster eller mellem hypnotisør og hypnotiseret.

Det næste niveau, Sloterdijk analyserer, står i radikal modsætning til mikrosfærernes parrelationer. Dette er *globernes* niveau, som udtrykker makrosfærer, dvs. membraner under hvilke langt flere individer kan finde immunitet og mening (Sloterdijk 1999). Sloterdijk diskuterer kosmologi og religion som eksempler på sådanne makrosfærer. At tro på Gud indebærer, at man søger beskyttelse og mening under en religiøs hinde, som man deler med adskillige andre. Selvom Sloterdijk i sin over 1000 sider lange analyse af globernes niveau demonstrerer en betydelig historisk variation blandt de makrosfærer, der kan identificeres, tilskrives de alle en vis bestandighed. Makrosfærer hverken opstår eller forgår let. Alligevel lever vi ifølge Sloterdijk ikke længere i en verden, som er domineret af makrosfærernes niveau. Den sekulariseringsbølge, der rider på

---

⁶ For mere udførlige introduktioner til Sloterdijks arbejde, herunder hans sfærologi, se Borch (2008; 2010; 2016) og van Tuinen (2007).

ryggen af det moderne samfunds opkomst, har trængt globerne i baggrunden og givet grobund for et nyt sfærisk niveau. Dette niveau, som Sloterdijk benævner *skum*, dedikerer han tredje og sidste bind af sin trilogi til (Sloterdijk 2004). Det er inden for rammer af dette bind, som samtidig er det mest sociologiske i rækken, at han udvikler sin analyse af forholdet mellem arkitektur og politik.

Skum defineres lettere kryptisk af Sloterdijk som 'sam-isolerede forbindelser' mellem skumbobler (2004, 302). Hver boble udgør sin egen membran, under hvilken mennesker finder immunitet og mening. Og selv om disse bobler er selvstændige ('isolerede'), er de forbundet med hinanden i det sociale skum, nemlig derved at bobler deler cellevægge med hinanden. Dette indebærer bl.a. en form for delt skrøbelighed: En bobles kollaps påvirker de nabobobler, den er forbundet med. Skum- og bobleterminologien er formuleret bevidst abstrakt, da Sloterdijk ønsker at anvende den på en lang række forskelligartede fænomener. Af særlig interesse for nærværende artikel er hans analyse af, hvordan skumbegrebet kaster nyt lys over forståelsen af forholdet mellem arkitektur og politik. Sloterdijks arbejde åbner navnlig for to måder, hvorpå denne relation kan blive udforsket.

For det første udvikler han en såkaldt 'immunologisk teori om arkitektur' (Funcke 2005; Sloterdijk 2004, 534 ff.). Dette indebærer, at huse og bygninger betragtes som sfærer, der tilvejebringer immunitet til de individer, som bebor dem. Et hus' eller en lejligheds vægge udgør en fysisk hinde, som beskytter mod udefrakommende farer og uønskede foreteelser, hvad enten det måtte dreje sig om dårligt vejr eller om tyveri og overfald. Dette blik på arkitektur kan siges at være præget af en frygtsom grundtone, hvor omverdenen forstås som ikke blot potentielt, men reelt farefuld. Denne præmis står naturligvis til diskussion, ligesom man kritisk kan diskutere, om den frygtsomme indstilling faktisk er gået i marven på folk, sådan som Sloterdijk synes at antage i sin immunologiske arkitekturteori. Vi vil dog lade denne præmis stå uproblematiseret hen i det følgende og nøjes med at anføre, at Sloterdijks tanker om ikke andet kan synes rimelige, hvis de betragtes i et genealogisk, snarere end ontologisk register. Med andre ord kan Sloterdijks position forsvares, hvis den tolkes som en læsning af, hvordan der gennem historien er gjort forsøg på at skabe arkitektur, som indfrier immunologiske ambitioner. Og præcis sådanne genealogiske træk står stærkt i Sloterdijks analyse.

Dette viser sig fx i en analyse af arkitekturtenkningen fra den berømte arkitekt og byplanlægger Le Corbusier til den amerikanske designer og ingeniør R. Buckminster Fuller. Førstnævnte anlagde i 1923 den betragtning, at et hus er 'en beboelsesmaskine' (Corbusier 1986, 4). Dette maskinelle blik ophævede, ifølge Sloterdijk, en tæt kobling mellem huset og dets faste bopæl. Hvor man typisk ville tænke sig at et hus har en fast adresse, lagde Le Corbusiers idéer kimen til en langt mere mobil arkitekturforståelse, som Buckminster Fuller skulle udfolde få år senere. Dette gjaldt navnlig hans design fra slut-1920'erne af det såkaldte *Dymaxion House*. I stedet for at være bundet til ét sted var grundtanken med denne type hus, at man kunne flytte rundt med det, altså slå det op og pakke det ned efter behov. Sloterdijk fælder følgelig denne dom over Buckminster Fullers idé: "Som beboelsesmaskine er den samtidig en flyttemaskine – og den demon-

strerer uafhængighed af konteksten” (2004, 553). Eller rettere sagt, den viser, at arkitekturen ikke er bundet til blot én kontekst (nemlig det konkrete sted, huset er opført), men at den er uhyre kontekstsensitiv. Med Buckminster Fullers design bliver arkitekturen at betragte som en mikropolitisk respons på makroøkonomiske og -politiske omstændigheder. Når der for eksempel hersker politisk kaos eller dårlige økonomiske konjunkturer, som gør det svært at finde arbejde i en bestemt region, kan man flytte huset til en gunstigere lokalitet. Denne mobilitetsgevinst lægger, ifølge Sloterdijk, et vigtigt immunitetslag til klassisk arkitektur. Hvor et normalt hus tilvejebringer beskyttelse i kraft af sine solide vægge, giver Buckminster Fullers mobile huse til gengæld en mobilitetsimmunologisk fordel, idet man med dem bedre kan undvige akutte farer.

Interessen for arkitekturens immunologiske aspekter er ikke blot af teoriehistorisk relevans, men kan også bringes i spil i forhold til mere aktuelle forsøg på politisk styring. Et eksempel herpå er såkaldt kriminalpræventiv byplanlægning, hvor politiske ambitioner om at nedbringe kriminalitetsrater og -frygt bliver omsat i arkitektoniske strategier (Borch 2008). Særligt illustrativ er den *broken windows*-tese, som vandt tilslutning i USA i 1980'erne, og som siden også har fundet vej til Danmark (Borch 2015, 107). Den grundlæggende idé er her, at mindre former for vandalisme (fx et ødelagt vindue) kan give folk en fornemmelse af forfald og laden stå til, som gør andre og mere omfattende former for vandalisme mere sandsynlige (Wilson og Kelling 1982). Denne eskalation kan føre til stigende kriminalitet og utryghed og til, at de immunitetsgevinster arkitekturen skulle tilvejebringe, derfor ikke indfries. Formuleret i Sloterdijks termer: Når én del af en sfæres membran underkastes angreb, som ikke straks udbedres, kan den samlede sfære snart blive så ødelagt, at den helt ophører med at give beskyttelse og mening til sine beboere. Den centrale styringsimplikation af *broken windows*-tesen er derfor, at det er vigtigt hurtigt at reparere og fjerne ethvert tegn på vandalisme.

For det andet udfolder Sloterdijk en længere analyse af forholdet mellem arkitektur og politik i en diskussion af det, han benævner 'skumbyen' (Sloterdijk 2004, 604 ff.). På den ene side præsenterer han her overvejelser over, hvordan moderne byliv kan betragtes som noget, der netop finder sted i et skumhav. Fx er lejlighedskomplekser, ifølge Sloterdijk, at sammenligne med skumbobler. Hver lejlighed, stablet oven på og ved siden af hinanden, er indrammet af sine egne membraner, som sikrer beskyttelse mod omverdenen, men samtidig er lejlighederne forbundet til hinanden. Det, der sker i én lejlighed, kan virke ind på naboledigheden, hvilket støj eksempelvis illustrerer. På den anden side rummer Sloterdijks diskussion en konkret historisk analyse af, hvordan arkitektoniske virkemidler har spillet en central rolle for politisk organisering. Det centrale eksempel er her den såkaldte føderationsfest, som blev afholdt første gang på et-årsdagen for Den Franske Revolution (Sloterdijk 2004, 607 ff.). Den udfordring, man ifølge Sloterdijk stod over for, var, at den nye franske politiske elite i det store og hele havde overtaget de politiske rum og den politiske arkitektur, som det gamle regime havde benyttet sig af. For at markere, at Revolutionen også på dette punkt varslede nye tider, bestræbte dens tilhængere sig på at etablere en ny rumlig-arkitektonisk orden, som svarede til de nye tider. Dette var imidlertid ikke en øvelse blot i forlængelse af arkitektur med

Politik og symbolsk repræsentation. Snarere var der tale om en organisering af nye former for adfærd – og altså om politik. Således var idéen med føderationsfesten at bringe den nye folkesuveræn ansigt til ansigt med sig selv. Angiveligt deltog ca. 400.000 mennesker i føderationsfesten i Paris, hvor de fysiske-arkitektoniske rammer – en kæmpe arena med en triumfbue som blikfang – ifølge Sloterdijk var afgørende for, at folkesuverænen kunne smelte sammen som affektiv masse.

Sloterdijks analyse af føderationsfesten er interessant af to grunde. For det første var begivenheden ifølge Sloterdijk af central modernitetshistorisk betydning. Den indvarslede en politisk brug af arkitektur, hvor formålet var at skabe en massehændelse, som skulle indfri bestemte politiske formål. Som sådan går der, hævder Sloterdijk, en lige linje fra føderationsfesten til det 20. århundredes totalitære forsøg på at skabe masseaffekt i detaljeret orkestrerede arkitektoniske rammer (Speers projekter for Hitler hører naturligvis til de kendteste eksempler herpå). For det andet – og mere teoretisk – kan Sloterdijks analyse af føderationsfesten siges at udgøre et illustrativt nedslag i hans mere omfattende forsøg på at ”transformere sociologien til en generel teori om *air conditioning*”, hvilket er den ambition, han udstikker for *Schäume* (Funcke 2005). Analysen af *air conditioning* antager forskellige former. Her skal vi blot nævne nogle få centrale aspekter. Vigtigst er det, at det ifølge Sloterdijk bliver åbenbart i løbet af det 20. århundrede, at politisk (og anden) styring kan indfries *indirekte*, nemlig gennem en påvirkning af individets omverden, herunder den luft de rent fysisk indånder. Et slående eksempel herpå daterer Sloterdijk tilbage til 22. april 1915, hvor tyskerne under Første Verdenskrig lancerede giftgasangreb på de franske styrker (Sloterdijk 2004, 89 ff.). Det, som denne ændring i krigsindførelsen markerede, var, at det centrale ikke længere bestod i at angribe fjendens styrker ved fx at sende kugler afsted mod deres kroppe. I stedet var fokus nu på at gøre modstanderens *omverden* til genstand for angreb.

Sloterdijk (2004, 89 ff.) analyserer en række lignende ‘luftskælv’, som han kalder dem – altså eksempler på, at luften og omverdenen bliver omdrejningspunktet for politisk *air conditioning*. Og selv om disse alle daterer sig til det 20. århundrede, viser analysen af føderationsfesten, at også dén kan betragtes som en tidlig version af den senere *air conditioning*. Føderationsfesten illustrerede således en bevidsthed om, at det folkesuveræne subjekt ikke var helt suverænt, men at det kunne manipuleres gennem veltilrettelagt arkitektonisk design – eller med andre ord: gennem en påvirkning af luft, af den atmosfære, som de tilstedeværende individer delte.

Sloterdijk leverer dermed et dobbelt bidrag til en atmosfærisk forståelse af forholdet mellem politik og arkitektur. På et *ontologisk* niveau peger han på, at menneskelig væren altid er rumligt forankret i bestemte sfærer. Men sfærer opstår ikke nødvendigvis (eller udelukkende) spontant. De kan – således som Böhme påpeger i sin atmosfæreanalyse – også designes, og sådanne designs, disse forsøg på at skabe rammerne for menneskelig væren (for derigennem at producere immunitet og mening), har en fundamental politisk karakter, idet de vedrører den rette organisering af det sociale. I tillæg til dette viser han på et mere *genealogisk* niveau, at menneskers rumlige omverden, deres atmosfære, har været tildelt stor politisk bevågenhed fra Den Franske Revolution og

frem. Hensigten har her været at styre individer og/eller deres samvær med hinanden. Arkitektonisk design har spillet en vigtig rolle for sådanne bestræbelser. Hvad enten der er tale om kriminalpræventiv byplanlægning eller iscenesættelsen af masseadfærd, har politiske styringsbestræbelser gjort brug af arkitektoniske virkemidler.

Endvidere er det klart, at koblingen mellem arkitektur og politik for Sloterdijk er tæt forbundet med flere *teknologiske* lag. Ét lag har at gøre med arkitekturen selv som teknologi, sådan som det fx er tilfældet i analysen af det mobile hjem, som fremfor alt er en immunitetsteknologi. Et andet lag vedrører de teknologier, som indgår i specifikke former for atmosfærisk politik. Hvis atmosfærisk politik er et spørgsmål om klimapolitik, sådan som hans begreb om *air conditioning* antyder, da er det oplagt at studere de konkrete teknologiske elementer, som bidrager til reguleringen af den luft, vi indånder i omgangen med arkitektur og politik.

Atmosfærisk kritik

Som det fremgår af præsentationen af Böhmes og Sloterdijks projekter, deler de to tyske filosoffer interessen for atmosfærebegrebet, ligesom begrebet hos dem begge tjener til at opnå en bedre forståelse af forholdet mellem arkitektur og politik. Men selv om atmosfærebegrebet går igen i de to teoretiske projekter, er der trods dette semantiske overlap store forskelle på projekternes indhold, karakter og implikationer, hvilket vi her skal illustrere gennem en diskussion af de to atmosfæreprojekters kritiske potentiale. Hvilke former for kritik rejser Böhmes og Sloterdijks refleksioner over atmosfærer med andre ord? At slå ned på netop kritikens rolle gør det muligt for os at adressere et andet forhold, som ligeledes markerer en skillelinje mellem de to: Hvor Böhme indskrives sig eksplicit i en tysk kritisk-teoretisk tradition, som har Frankfurterskolen som sit omdrejningspunkt, er Sloterdijks relation til netop Frankfurterskolen væsentlig mere problematisk – ja, nærmest at betegne som antagonistisk. Vi kan ikke udfolde dette i detaljer her, men vil nøjes med at diskutere nogle enkelte pejlemærker.

Lægger vi ud med Böhme, er det værd at notere sig, at det hos ham er en central pointe at forstå æstetikens kritiske potentiale. I lyset af samfundets stigende æstetisering er der ifølge Böhme behov for en nytænkning af æstetikken ud fra netop atmosfærebegrebet (1995, 45). Atmosfærebegrebet gør det muligt at brede æstetikens felt ud til andet end kunst og vurderingen af kunstværker, sådan som den traditionelle æstetik beskrives hos bl.a. Kant og Adorno (Böhme 1995, 22). Ved at flytte fokus fra kunstobjekter i snæver forstand til vores omgivelser generelt, udvides æstetikens felt til også at omfatte design, arkitektur, boligindretning og kitsch. Böhmes æstetikforståelse orienterer sig således mod hverdagens og politikens æstetisering, og det gør den med følgende formål: ”Den almene æstetik har til opgave at sprogliggøre og skabe gennemsigtighed for dette brede område af æstetisk virkelighed” (1995, 48). Dermed fastholder Böhme æstetikens kritiske potentiale, som det kendes fra fx Adorno, men ud fra forståelsen af, at den traditionelle æstetik ikke fuldt magter denne kritiske opgave, da dens

genstandsfelt er for snævert (1995, 41). Udfordringen for den traditionelle æstetik er, at den ikke kan adressere den stigende æstetisering af hverdagen og politikken. Den traditionelle æstetik kommer med andre ord til kort, hvis man vil forstå, hvordan vi oplever og befinder os i verden.

Den politiske æstetisering i sin manipulerende form er ifølge Böhme (2013, 165-6) udtryk for indtryksstyring og kan på den måde sammenlignes med målrettede marketingsmetoder. Böhme er ikke alene kritisk over for den æstetiske kapitalisme og den stigende æstetisering af hverdagen; han proklamerer med sin 'nye æstetik' at ville revitalisere æstetikens kritiske potentiale og etablere intet mindre end en ny humanisme (1995; 2013, 11-12). Ambitionen med denne nye humanisme er at sætte mennesket i centrum igen, ligesom den har til formål at udvikle den menneskelige sanselighed (Böhme 1995, 16). Det handler om menneskets relation til sig selv, herunder hvordan vi lever i vores omverden, og hvordan vi føler os tilpas i den (Böhme 1995, 15). Og netop æstetikken er ifølge Böhme det felt, der kan udvikle menneskets sanselighed og omverdensforståelse, for mennesket er en del af naturen, da vi indånder luften, drikker vandet mv. På denne måde bliver hverdagslivet i sig selv genstand for kritik, mere specifikt de praksisser, der så at sige ikke har en menneskelig dimension, men som alene eller primært æstetiserer instrumentelt (Böhme 1995, 42ff). Ser man på arkitektur, betyder det, at bygninger skal bygges til mennesker og ikke for at imponere (Böhme 2013, 12). I tråd med Böhmes kritik af instrumentelle tilgange til arkitektur og atmosfære, har arkitekter og arkitekturteorien ligeledes kritiseret megen nyere arkitektur, for at overse brugerne og betydningen af deres sanselige oplevelse af bygninger og rum (Pallasmaa 2013, 17; Gehl 2017).

Udfordringen for den ny humanisme er dog ifølge Böhme, at mange mennesker har svært ved at forholde sig til atmosfærer. Det har de, fordi atmosfærene instrumentaliseres under oplevelsesøkonomiens pres, men også fordi de ofte anses for flyvske, uhåndgribelige fænomener. Her er det Böhmes argument, at en rehabilitering af atmosfærene vil berige det menneskelige liv og udfolde et demokratisk-kritisk potentiale. Böhme plæderer derfor for en 'æstetisk opdragelse', idet det "at lære at omgås atmosfærer gør netop det enkelte menneske til en kritisk deltager og medvirkende i den verden, som vi lever i i dag" (2013, 53). Den æstetiske opdragelse skal bidrage til at udvikle et kritisk og deltagende individ. Hermed mener han, at mennesker skal acceptere eksistensen af atmosfærer og samtidig blive i stand til at håndtere dem. Böhme argumenterer således for et kritisk deltagelsesperspektiv gennem æstetikken, der følger traditioner i kritisk teori (Habermas 1985), men som også reflekterer diskussioner om deltagelse, sådan som de kommer til udtryk inden for æstetisk teori (Ranciere 2009).

Ifølge Böhme kan man tale om en humanisme i arkitekturen, når den menneskelige eksistens har det følende og kropslige som tema (2013, 15). Dermed fastholder og videreudvikler Böhme en samfundskritisk tilgang til æstetik og arkitektur, som ligger i forlængelse af den kritiske teori (Biehl-Missal og Saren 2012). Men i modsætning til Habermas' kommunikationsteori og sprogteoretiske paradigme forskydes erfaringen af atmosfærer til en før-sproglig og kropslig dimension. Kritisk potentiale og politisk me-

ningsdannelse bliver dermed en del af den æstetiske erfaring. Så når det arkitektoniske rum skaber en kropslig erfaring af egen tilstedeværelse, skabes der ifølge Böhme en potentiel motivation til kritisk deltagelse. Dog er der her tale om et felt, hvor vi ifølge Böhme forsat har brug for at øve os og udvikle vores sanser, så vi ikke blot forføres af hverdagens og politikens æstetisering.

Böhmes bud på en atmosfærisk kritik kan altså siges at være en respons på den scenografiske brug af atmosfærer, dvs. på den bevidste orkestrering af sanselige erfaringer, som ikke nødvendigvis erkendes fuldt og helt af de individer, der forsøges styret. Den manipulerende brug af atmosfærer kan bringes tættere sit ophør, hvis individer rustes bedre til at forstå og bevidst erfare, hvordan og med hvilke implikationer atmosfærer kan designes. Mere populært: Vi skal alle lære arkitekturens muligheder for ikke at blive underkastet arkitektens styring.

Mens Böhmes tænkning således aktualiserer en gammel oplysningstradition, forholder det sig anderledes med Sloterdijks sfæreprojekt. På mange måder er Sloterdijks tænkning i opposition til den oplysningsarv, som gennemsyrrer Frankfurterskolen og dens epigoner. I et tidligere værk lancerede Sloterdijk (1988) begrebet 'kynisk fornuft', defineret som oplyst falsk bevidsthed, og hævdede, at netop dette begreb er velegnet til at diagnosticere det senmoderne samfund. På trods af nok så mange forsøg på gennem oplysning at bortviske folks angiveligt falske bevidsthed, er folk i dag udmærket i stand til at absorbere oplysningsbestræbelserne, samtidig med at de fastholder en adfærd, som efter sigende udtrykker falsk bevidsthed. Med et dagligdags eksempel: Folk ved godt, at det er usundt at ryge. Et utal af kampagner har gjort dette budskab klart for enhver. Alligevel både fortsætter (eller begynder) mange med at ryge. Den kyniske fornufts levendegørelse illustrerer for Sloterdijk, at oplysningstraditionen er endt i en blindgyde. Følgelig er der behov for teorier og begreber, også kritiske, som ikke er fastlåst i en nu forældet oplysningsramme. Præcis dét er, hvad sfæreværket søger at levere.

Sloterdijks kritiske perspektiv kan siges at rumme i hvert fald to dimensioner. En relaterer sig til projektets genealogiske ambition, herunder den historiske analyse af hvordan atmosfærisk politik har udviklet sig gennem tiden. Der ligger et kritisk element i den historiske kortlægning af, hvordan arkitektur og politik er blevet koblet sammen med tiden – nemlig (i bedste foucauldianske ånd) at demonstrere, at det vi aktuelt måtte tage for givet (fx bestemte former for politisk brug af atmosfærisk arkitektur), er historisk betinget og derfor også foranderligt. En sådan form for kritik er i dag ikke alene gængs; den kan siges at have begrænset bid, bl.a. fordi den poststrukturalistiske tradition, som den udspringer af, selv er blevet adopteret eller approprieret af den styring, den søgte at kritisere (se fx Boltanski og Chiapello 2005). Netop her viser den anden dimension af Sloterdijks kritiske brod sig. Som han redegør eksplicit for i sfæreværket, er idéen med det tilsyneladende obskure vokabularium om bobler, glober og skum ikke blot at installere et sprog, som er stærkt på visuelle metaforer. Ambitionen er tillige at udvikle begreber, som ikke nemt lader sig appropriere. Hvor et moderne frankfurterbegreb som 'anerkendelse' let kan approprieres politisk ('vi ønsker mere anerkendelse af... '),

er det sværere at forestille, at fx skummet skulle kunne blive genstand for politiske eller andre typer af krav ('vi kræver mere skum'). På den måde rækker immunitetstænkningen helt ind i begrebsdannelsen. Sloterdijk ønsker at udvikle begreber, som kan beskrive det politiske, det arkitektoniske og koblingerne mellem dem på adækvat vis og med kritisk distance – men på en facon, hvor denne kritiske begrebsdannelse gøres immun for politisk appropriering. Ønsker man at kritisere arkitektonisk politik og brugen af atmosfærisk styring, er der altså brug for en ny begrebsdannelse, som ikke nemt bliver et tandhjul i selvsamme styring.

Konklusion

Arkitektur kobles ofte til *Politik*. Vi har i denne artikel argumenteret for, at et atmosfæreblik tillige åbner for en analyse af koblingen mellem arkitektur og *politik*. Med udgangspunkt i Böhmes og Sloterdijks atmosfæriske projekter har vi præsenteret to fænomenologisk inspirerede tilgange til forståelsen af arkitektur og politik. Begge forholder sig til arkitekturen og rummets sanselige påvirkning som en før-refleksiv affektiv påvirkning. Det er en påvirkning, som kommer til udtryk gennem en kropslig oplevelse af, hvordan man befinder sig i et givent rum, rummets klima. Og netop gennem arkitekturen som rumlig og æstetisk dimension kan man bevidst skabe og forandre denne oplevelse. På den måde kan atmosfærer blive et politisk styringsredskab. I sin mest manipulerende form illustreres dette ifølge Böhme og Sloterdijk med totalitære regimers arkitektoniske ambitioner om atmosfærisk-affektivt at skabe tilslutning og hengivenhed i befolkningen. I mindre skala udfoldes lignende affektive ambitioner i hverdagen gennem fx indkøbscentre og boghandlere, i vor tids kriminalpræventive tiltag og den æstetiske kapitalisme generelt. Atmosfærernes flydende infiltration af hverdagen skaber for både Böhme og Sloterdijk behov for en kritisk distance. Om end meget forskellige i kritikens form og formål ser begge en nødvendighed i at lære eller øve sig i at leve med atmosfærer. Et atmosfærisk blik på koblingen mellem arkitektur og politik rummer dermed et kritisk potentiale, der tager sit udspring i hverdagens handlinger og affektive mekanismer.

Litteratur

- Albertsen, N. (2013). Atmosfærernes by. I: B. Schiermer (red.). *Fænomenologi - teorier og metoder*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 215–242.
- Biehl-Missal, B. og Saren, M. (2012). Atmospheres of Seduction. *Journal of Macromarketing*, årg. 32(2), s. 168–180.
- Boltanski, L., og Chiapello, È. (2005). *The New Spirit of Capitalism*. London og New York: Verso.

- Borch, C. (2008). Foam architecture: managing co-isolated associations. *Economy and Society*, årg. 37(4), s. 548-571.
- Borch, C. (2010). Organizational Atmospheres: Foam, Affect and Architecture. *Organization*, årg. 17(2), s. 223-241.
- Borch, C. (2015). *Foucault, Crime and Power: Problematisations of Crime in the Twentieth Century*. London og New York: Routledge.
- Borch, C. (2016). Peter Sloterdijk. I: B. Schiermer (red.). *Kulturteori og kultursociologi*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 365-82.
- Böhme, G. (2016). *Ästhetischer Kapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Böhme, G. (2013). *Architektur und Atmosphäre*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Böhme, G. (2008) *Invasive Technisierung*. Zug: Graue Edition.
- Böhme, G. (1995). *Atmosphäre*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Chandler, T. (2011). Reading Atmospheres: The Ecocritical Potential of Gernot Bohme's Aesthetic Theory of Nature. *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, årg. 18(3), s. 553–568.
- Corbusier, L. (1986). *Towards a New Architecture*. Mineola, New York: Dover Publications.
- Delanty, G. & Jones, P. R. (2002). European Identity and Architecture. *European Journal of Social Theory*, årg. 5(4), s. 453-66.
- Funcke, B. (2005). Against Gravity: Bettina Funcke Talks With Peter Sloterdijk. *Bookforum* Feb/Mar. Tilgængelig på:
https://www.bookforum.com/archive/feb_05/funcke.html
- Gehl, J. (2017). *Livet mellem husene*. 7. udg. København: Arkitektens Forlag.
- Habermas, J. (1985). *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hasse, J. (2014). Atmospheres as expression of medial power. Understanding atmospheres in urban governance and under self-guidance. *Lebenswelt. Aesthetics and philosophy of experience*, årg. (4), s. 214–229.
- Heibach, C. (2012). *Atmosphären*. München: Wilhelm Fink.
- Husted, E. (2017). *There is always an alternative: A study of control and commitment in political organization*. Frederiksberg: The Doctoral School of Organisation and Management Studies.
- Julmi, C. (2017). The Concept of Atmosphere in Management and Organization Studies. *Organizational Aesthetics*, årg. 6(1), s. 4–30.
- Massumi, B. (2015). *Politics of Affect*. Cambridge: Polity Press.
- Pallasmaa, J. (2013). *The Eyes of the Skin: Architecture and the Senses*. 3. udg. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Ranciére, J. (2009). *The Emancipated Spectator*. London: Verso.
- Sloterdijk, P. (1988). *Critique of Cynical Reason*. London and New York: Verso.
- Sloterdijk, P. (1998). *Sphären I. Blasen: Mikrosphärologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (1999). *Sphären II. Globen: Makrosphärologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Sloterdijk, P. (2004). *Sphären III. Schäume: Plurale Sphärologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (2014a). *Der ästhetische Imperativ*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (2014b). *Du musst dein Leben ändern*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Thrift, N. (2004). Intensities of feeling: towards a spatial politics of affect. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, årg. 86(1), s. 57–78.
- Thrift, N. (2008). *Non-representational Theory: Space, politics, affect*. London og New York: Routledge.
- van Tuinen, S. (2007). *Peter Sloterdijk: Ein Profil*. 2. udg. Paderborn: Wilhelm Fink Verlag.
- Wilson, J. Q. & Kelling, G. L. (1982). Broken Windows. *The Atlantic Monthly*, March, s. 29-38.
- Zumthor, P. (2005). *Atmospheres*. Basel: Birkhäuser.

Rummets grammatik: Helende arkitektur i psykiatrien

Thorben Simonsen, ph.d.-stipendiat, Institut for Organisation, Copenhagen Business School

Holger Højlund, lektor, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi, Copenhagen Business School

At rummet har betydning, er langt fra en ny indsigt i psykiatrien, men det er nyt, at rummet sættes så direkte i forbindelse med en behandlingsmæssig tankegang, som det sker i forestillingen om helende arkitektur. Helende arkitektur er et centralt arkitektonisk princip i nyere hospitalsbyggeri, hvor recovery som behandlingsprincip ses indskrevet i de psykiatriske faciliteter sammen med det arkitektoniske princip om helende arkitektur. I denne artikel undersøges mødet mellem recovery og helende arkitektur med udgangspunkt i et nyt psykiatrisygehus i Slagelse. På baggrund af et kvalitativt materiale bestående af observationsstudier, interviews og dokumenter undersøges, hvordan hospitalsbyggeriet forventes at udgøre en behandlingsmæssig komponent. Artiklen viser med udgangspunkt i den tyske filosof Peter Sloterdijk, hvordan recovery-tankegangen ekspliciteres i de tre designprincipper helende arkitektur, hierarki og transparens, som blev udviklet af arkitekterne under designet af psykiatrisygehuset. Der argumenteres for, at de tre principper tilsammen udgør en rummets grammatik, som udtrykker en særlig atmosfærisk politik i tilgangen til behandling af psykisk sygdom.

Indledning

“We are, we move, we live inside the work of man! [...] We are caught and mastered within the proportions he has chosen. We cannot escape him.” (Valéry 1921)

Den danske hospitalspsykiatri er under radikal forandring. Intentioner om at skabe en ”psykiatri i verdensklasse” (Danske Regioner 2009a) er blevet fulgt op med massive investeringer i nye hospitalsbyggerier over hele landet.¹ Et af disse byggerier er det nye psykiatriske sygehus i Slagelse, som af Danske Regioner blev udråbt til at være et ”fyr-

---

¹Danske Regioner giver på følgende hjemmeside et overblik over de forskellige byggeprojekter: <http://godtsygehusbyggeri.dk/>

tårn for fremtidens psykiatri” (Danske Regioner 2009b). Da hospitalet stod færdigt i 2015, var der tale om det første nybyggede psykiatriske hospital i Danmark, siden et sindssygehospital i Nykøbing Sjælland blev taget i anvendelse 100 år tidligere i 1915.

Det nye hospitalsbyggeri i Slagelse er blevet kaldt unikt, fordi den såkaldte recovery-tankegang, som i disse år er fremherskende i psykiatrien, bogstaveligt talt er blevet bygget ind med mursten og mørtel. Med en placering tæt på det somatiske sygehus såvel som et næsten gennemsigtigt design sender det nybyggede psykiatrisygehus løfter om en behandling, som understøtter den enkelte patients rejse mod en tilbagevenden til det omkringliggende samfund, altså en recovery, hvilket står i skarp kontrast til 1800-tallets afsidesliggende og arkitektonisk deterministiske asyler, hvor kontrol, moralsk opdragelse og opbevaring var i centrum (Dear 1981; Topp 2007).

Recovery-tankegangen markerer en behandlingsideologisk forskydning mod, at selv meget psykisk syge mennesker kan komme sig (Region Sjælland 2010, 4; Rosenberg 2016, 433). I en artikel om netop psykiatrisygehuset i Slagelse beskriver Paladino og Bertelsen, hvordan en sådan forskydning også manifesterer sig i de nye måder at indrette psykiatriske faciliteter på. Afskærmning, udsondring og eksklusion er muligvis erstattet af transparens, nærhed og inklusion i de nye byggerier, men det, de kalder ”subtile kontrolmekanismer”, synes imidlertid stadig at være indskrevet i de behandlingsorienterede rum (Paladino og Bertelsen 2017; se også Paladino og Jakobsen 2016).

I nærværende artikel vil vi ikke beskæftige os med kontrolmekanismer, men i stedet med rummets grammatik. I forsøget på at indfange de bestræbelser, der har materialiseret sig i hospitalsbygningerne i Slagelse, vil rummets grammatik udtrykke de særlige forventninger, der er rettet mod de indlagte patienter, hvor disse patienter gennem arkitekturen ansøres til aktivt at engagere sig i og bebo hospitalets rum.

Vi er ikke de første til at anvende et begreb om grammatik til at analysere rummets betydning. Antropologen de Jong benytter grammatik til at undersøge relationen mellem krop og arkitektur (de Jong 2005; de Jong 2008), og hun argumenterer for, at mennesker forstår og begår sig i rum, fordi de trækker på en grammatisk forforståelse eller indforståethed, der ligesom modersmålets grammatik er tilegnet og lagret som en slags tavs viden. Her er det ikke sådan, at grammatikken determinerer aktiviteten i rummet. Tværtimod er det ofte gennem grammatikken, at der åbnes for, at rummets brugere kan ændre rummets funktion, indretning og disposition og ”så at sige overdøve rummets tavse invitation” (Larsen 2005, 15). I en organisationsteoretisk kontekst tilbyder Vásquez en anden forståelse af rummets grammatik. Hun har i en analyse af videnskabspolitik i Chile vist, hvordan en italesættelse og legemliggørelse af rumlige kategorier har konkrete effekter på organisering og promovning af budskaber, når disse budskaber udbredes over geografisk store afstande. Kort sagt etableres der, ifølge Vásquez, en geografisk grammatik gennem politisk kommunikation (Vásquez 2016).

Vi vil med rummets grammatik gå en tredje vej. Når vi ser på rummets grammatik, fokuserer vi ikke som de Jong på krop eller som Vásquez på kommunikation. I stedet kigger vi mere direkte på arkitekturen. Med rummets grammatik undersøger vi, hvordan der i eksempelvis hospitalsbyggeri indskrives særlige explikationer i rummet.

Begrebet *explikation* er hentet fra den tyske filosof Peter Sloterdijk (2016). Explikationer er strukturerende for aktiviteter i fysiske rum, men samtidig er explikationer mulige at udfordre af rummenes brugere. Explikation betyder med andre ord, at vi kan analysere, hvordan et psykiatrihospital folder ideer fra recovery ud og gør dem manifeste via arkitekturen og dennes målsætning om at være helende. Explikation synliggør elementer af det, der kan betegnes en ”kompleks engagementsmatrix” (Astbury 2016), hvor tre konkrete explikationer ses i byggeriet, nemlig 1) helende arkitektur; 2) hierarki og 3) transparens. Vi argumenterer for, at disse tre explikationer i samlet form udgør en rummets grammatik, der endvidere kan opfattes som et udtryk for det, Sloterdijk kalder *atmosfærisk politik* (2016: 85-116). Det politiske er her et spørgsmål om, hvordan arkitektur gør det muligt at påvirke mennesker, men det politiske er også modsat et spørgsmål om, hvordan mennesker kan gøre oprør mod de indlagte motiver og intentioner i en sådan arkitektur.

I det følgende præsenterer vi kort vores empiriske materiale, hvorefter vi introducerer til relevante dele af Sloterdijks begrebsunivers.

Det empiriske materiale

Det empiriske materiale bag artiklen er indsamlet i forbindelse med et kvalitativt forskningsprojekt, og der er tale om både observationsstudier, interviews og dokumenter. Der er gennemført deltagerobservation i såvel dagskift som aftenskift i to forskellige almenpsykiatriske afsnit i psykiatrisygehuset i Slagelse, hvor samtaler med både patienter og personale indgår. Der er derudover foretaget semistrukturerede kvalitative interviews med plejepersonale, afdelingssygeplejersker og ledelse i Psykiatrien Vest samt med en ledende arkitekt fra arkitektfirmaet bag byggeriet og daværende projektchef på byggeriet. Desuden indgår dokumenter vedrørende Region Sjællands psykiatriplan og regeringens psykiatrirapport samt materiale fra arkitektkonkurrencen bag byggeriet.

Vi har i analysen primært valgt at fokusere på arkitekternes konkurrencemateriale og bygherrernes udbudsmateriale, da det er her, vi kan identificere intentionerne med byggeriet og dermed, hvordan recovery forløbet søges ekspliciteret igennem arkitekturen. Vi differentierer ikke mellem dokumenterne i analysen, da de i samlet form udtrykker ambitionen om at gøre bygningen til en væsentlig behandlingsmæssig komponent. Interview med medlemmer af psykiatriledelsen i Psykiatrien Vest såvel som interview med henholdsvis hovedarkitekten og projektchefen bag byggeriet vil vi anvende til at nuancere analyserne af dokumentmaterialet. Observationsstudierne sammenstiller vi stedsvist med analyser af dokumenterne for at vise, hvordan de explikationer, vi analyserer frem, møder modstand i hospitalets konkrete praksisser.

I det følgende vil vi inddrage udvalgte eksempler fra det bredere kvalitative materiale. De udvalgte eksempler udtrykker tendenser i materialet og vil blive anvendt til at eksemplificere og fremhæve analytiske pointer i artiklen.

Sloterdijk: At være-i-verden

Sloterdijk er blevet kaldt arkitekturens filosof, fordi han konkret beskæftiger sig med betydningen af rum og arkitektur for menneskets være-i-verden.² Med en enorm tematisk spændvidde har Sloterdijk beskæftiget sig med alt fra beboelsesbobler til verdens vestlige historie – være i verden er for Sloterdijk både materielt og eksistentielt rettet (Sloterdijk 2010; Sloterdijk 2016). I nærværende artikel er vi særligt interesserede i at afprøve den måde, hvorpå Sloterdijk forstår relationerne mellem rum, arkitektur og politik i en konkret case. Sloterdijk tager den tyske fænomenolog Martin Heideggers indsigter om være-i-verden dybt seriøst og samtidig udvider og problematiserer han Heideggers ontologi ved at stille skarpt på den rumlige og materielle side af det eksistentielle spørgsmål om, hvor mennesket opholder sig i verden. Det er en sådan fænomenologisk udvidelse vi gerne vil teste i en konkret undersøgelse af nutidig hospitalsarkitektur. Udgangspunktet hos Sloterdijk er, at det enkelte menneske er placeret i verden sammen med andre. Denne eksistentielle præmis udgør for Sloterdijk et ontologisk grundvilkår:

“Being as togetherness implies a four-place relationship because it describes the existence of somebody with somebody and something in something.” (Sloterdijk 2017, 159)

Være-i-verden er med andre ord en kollektiv situation, og Sloterdijk er interesseret i de fysiske rammer for samvær, hvor dette samvær ifølge Sloterdijk altid udspiller sig i *sfærer*. Sfærer er rumlige konfigurationer, der kan antage både fysiske og ideologiske former, hvorfor begrebet synes at kunne anvendes i såvel bogstavelig som overført betydning. Hos Sloterdijk er samspillet mellem en materiel og immateriel side af det 'at bebo' af interesse. Sloterdijk beskæftiger sig med at genstandsgøre og analysere, hvordan en moderne være-i-verden kan huses, og hvor forskelligt menneskene bebor samfundet, men i særlig grad hvordan være-i-verden er en være i designede og menneskeskabte rammer.

Et hospital er i denne optik et perfekt eksempel på et sådan konstrueret sted for beboelse. Hospitalet er et kunstigt frembragt mikrokosmos. Det er et funktionelt habitat, som bygger på en særlig filosofi om at skulle påvirke de mennesker, der bebor det. Med Sloterdijk kan vi sige, at hospitalet er en særlig case for en langt bredere tendens i det moderne samfund til at etablere specialiserede rammer for livsformer, og hospitalet er blot udtryk for en lille del af den pluralitet af livsformer, som det moderne samfund søger at understøtte og bevare.

Der findes mange eksempler på bygninger, der ligesom hospitalet er indrettet med en eksplicit mestring af være for øje. Socialkontorer er indrettet til stillesiddende papirarbejde og møder med klienter. Det samme gælder forskerkontorer, blot med den

---

² Blandt andre af Bruno Latour i forelæsningen “Networks of Design meeting” ved The Design History Society, Falmouth, Cornwall, d. 3. september 2008.

forskel, at papirarbejdet er forskning, og de berørte er studerende. Hos Sloterdijk er pointen, at alle byggerier er steder, hvor der sker særlige objektiveringer og forsøg på mestring af væren. Sloterdijk illustrerer dette ved at følge den franske filosof Paul Valerý, der netop fortolkede spørgsmålet om væren-i-verden i forhold til et arkitektonisk paradigme. For Valerý var moderne arkitektur et udtryk for, at vi ikke er omgivet af et naturligt miljø, men snarere et kunstigt konstrueret rum (Sloterdijk 2009, 7; Sloterdijk 2017, 177). Sloterdijk udlægger det på denne måde:

“When faced with the temple in which I am standing, being-in-the-world virtually means being-in-the-work-of-another, and more still, being consumed by the artificially great.” (Sloterdijk 2016, 499)

Til trods for at tesen om kunstigt konstruerede rum klinger en smule klaustrofobisk og sammen med ideen om at ”være i en andens arbejde” peger i retning af en totalitær side af arkitekturen, så er Sloterdijks grundlæggende argument, at arkitekturen rummer den måske mest centrale modifikation af en menneskelig væren-i-verden i det 20. århundrede, nemlig at der sker en pluralisering af arkitekturen, hvor bygninger og byrum derfor begynder at pege i retning af et væld af livsformer (Sloterdijk 2016).

Arkitektonisk explikation

Arkitektur er en central drivkraft for explikation, da den bidrager til at producere de særlige atmosfærer, skrøbelige livsstøtter og forskellige rum, der konstituerer menneskets væren-i-verden. Sloterdijk karakteriserer i den forbindelse det 20. århundrede som en tidsalder, hvor det gemte, det latente og det skjulte udfoldes og gøres synligt, begribeligt og nyttigt (Sloterdijk 2016, 82).³ Explikation betegner i denne sammenhæng en bevægelse, hvor eksempelvis videnskab og arkitektur søger at erstatte noget såkaldt naturligt, symbolsk eller religiøst med teknologiske systemer: en bevægelse, der flytter én fra den konkrete funktionsdefinition til en generel situation og tilbage til den mulige funktionelle ækvivalent (Sloterdijk 2017, 148). Sagt på en anden måde, så beskæftiger eksempelvis arkitekter og designere sig netop med at oversætte forskellige tilstande og stemninger til konkrete, teknisk-fysiske og manifesterede operationer. Hospitalet er et tydeligt eksempel på dette, hvor hospitalets rum gøres hjemlige, offentlige og helbredende. Rummene indskrives på den måde med en forventning om et særligt engagement fra brugerne; de markerer en særlig modus operandi og er derfor udtryk for en explikation. I bredere forstand er explikation udtryk for et ønske om at udrulle, operationalisere og gøre synligt:

---

³ Denne opfattelse resonerer med Heideggers undersøgelser af teknologi som *Entbergung*; afsløringen af processer og mekanismer i naturen med det formål at bemestre og kontrollere disse (Heidegger 1977).

“The present age does not turn things, conditions or themes over; it rolls them out. It unfolds them, it pulls them forwards, it lays them flat and takes them apart, it coerces them into synthetic routines. It turns suppositions into operations; it supplies muddled expressive tensions with exact methods; it translates dreams into instruction manuals. It wants to know everything about all things in the background, folded inwards, previously unavailable and withdrawn – enough, at least, to make it available for new foreground actions, unfolding and splitting, interventions and remoldings.” (Sloterdijk 2016, 83)

Explikation er hos Sloterdijk en fundamental præmis for menneskets tilstedeværen, dets livsform og dets værens-modus i det, man med lån fra Heidegger (1977) kan kalde ’teknikkens tidsalder’. Men i stedet for, som Heidegger at udpege fremmedgørelse for her-efter at flygte ind i digtningen, insisterer Sloterdijk på at gennemføre analyser af, hvordan mennesket giver sig selv særlige livs- og værens-betingelser indrammet af arkitektoniske materialiseringer (Sloterdijk 2016; Yaneva & Zaera-Polo 2015, 5).

Fra explikation til grammatik

Sloterdijks begreb om explikation er knyttet til et begreb om grammatik. I et centralt citat fra tredje bind i hans såkaldte ’sfærologi’ beskriver Sloterdijk, hvordan explikation indstifter en ny grammatik for skabelsen af rum, der således ændrer betingelserne for menneskets væren-i-verden:

“[T]he analytical ‘revolution’ that constitutes the central nervous system of modernity also affects the architectural shells of the human sphere and, by establishing an alphabet of forms, created a new art of synthesis, a modern grammar of spatial production and an altered situation of existing in the artificial milieu.” (Sloterdijk 2016, 468)

Psykiatrisygehuset i Slagelse kan siges at udgøre en konkret arkitektonisk case på den ’revolution’, der knytter sig til det moderne explikationsprojekt. At recovery-tanken her foldes ud og søges synliggjort gennem hospitalets rum og arkitektur, kan med andre ord ses som et udtryk for produktionen og etableringen af en særlig rumlig grammatik. I hospitalsrummet indskrives altså en forventning om, at rummet skal noget med dets beboere. Det er et funktionelt rum, et artificielt miljø med operative forløb.

Et begreb om rummets grammatik knytter således arkitekturens explikationer til en politisk dimension. Med Sloterdijk kan vi sige, at design og arkitektur er udtryk for *atmosfærisk politik* (Sloterdijk 2016, 85-119), i og med at design er forsøg på adfærds-

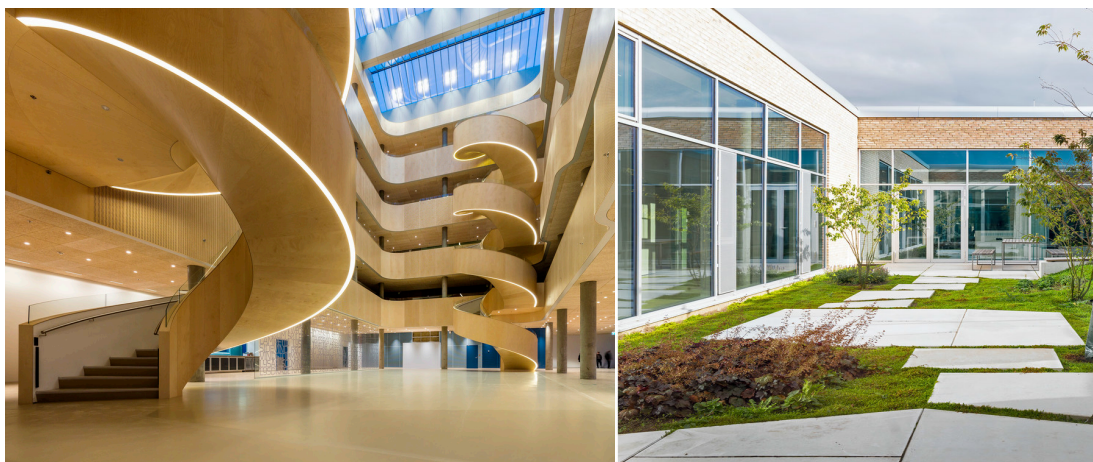

regulering gennem interventioner i de fysiske, sociale og psykologiske omgivelser. Politik bliver altså her et spørgsmål om, hvordan arkitektur gør det muligt at påvirke mennesker og intervenere i individuelle livsbaner og kollektiv socialitet.⁴

Psykiatrisygehuset i Slagelse

Psykiatrisygehuset i Slagelse er et fremtrædende eksempel på, hvordan en atmosfærisk politik manifesteres i en rummets grammatik. Før vi går nærmere ind i dette, vil vi i det følgende kort se på processen omkring byggeriet af hospitalet.

I efteråret 2015 blev i omegnen af 650 ansatte fra fem forskellige psykiatriske tilbud i Region Sjælland flyttet til et nybygget psykiatrisygehus. Med psykiatrisygehuset, der rummede 194 sengepladser, akutmodtagelse, ambulante behandlingsfunktioner samt faciliteter til forskning og uddannelse, ønskede regionen at etablere et ”fagligt innovativt miljø”, som det hed (Region Sjælland Psykiatri 2008). Hospitalsbyggeriet skulle understøtte de tendenser, der kendetegnede psykiatrisk behandling, og udpege en retning for fremtidig behandling (Regeringen 2013). Organisatorisk blev sygehuset funktionsopdelt i almenpsykiatri, sikring og psykiatriske specialfunktioner, hvormed psykiatrifunktionen i regionen blev samlet på 44.000 kvadratmeter placeret direkte over for det somatiske sygehus tæt på Slagelse bymidte.

© Totalrådgiver og arkitekt: Karlsson arkitekter/VLA.

Forud for hospitalsbyggeriet var gået en proces, som tog sin begyndelse i 2008, hvor man i Region Sjælland havde påbegyndt et arbejde med at konkretisere et længe næret ønske om at samle regionens psykiatrifunktioner. Projektet blev kaldt PAPS (Planlægning af nyt psykiatribyggeri i Slagelse). Ambitionen med at samle psykiatrien og placere alle funktioner på et hospital var ifølge regionen, at det skulle medvirke til at optimere behandling via kunst og helende arkitektur, sikre sammenhængende patientforløb og

⁴ Sloterdijks begreb ’atmosphærisk politik’ er også blevet behandlet af blandt andre Christian Borch (2014; 2016) i forhold til arkitektur.

give patienterne indflydelse på egen behandling. Hospitalet blev italesat som centralt knudepunkt i en bredere psykiatrisk satsning, hvor organiseringen og de faglige principper blev gentænkt ud fra recovery. Forhåbningen var at skabe ”helt nye standarder for behandling” (Region Sjælland 2012), som det lød.

Regionen havde i den forbindelse besluttet at udskrive en todelt arkitektkonkurrence: først en åben idékonkurrence, dernæst en indbudt projektkonkurrence. Sidstnævnte var baseret på de bedste idéer fra idékonkurrencen og ville udløse kontrakten som totalrådgiver på et kommende byggeri. I begge tilfælde vandt den lille tegnestue Karlsson Arkitekter, der i projektkonkurrencen havde etableret samarbejde med Wilhelm Lauritzen Arkitekter. Arkitekternes forslag bar navnet *Parken i huset – huset i parken* og havde ifølge daværende projektchef Henrik Bendix Olsen ”den innovative tilgang, man ønskede”. Byggeriet vandt flere arkitekturpriser, herunder den prestigefyldte MIPIM-pris for ’Best Healthcare Development’ (Karlsson Arkitekter 2017)⁵. Arkitekterne havde angiveligt stor indflydelse på udviklingen af selve designet og konceptet bag byggeriet, da der blev fravalgt et traditionelt byggeprogram, hvor man i stedet havde et såkaldt funktionsudbud, der ifølge chefarkitekt Kristian Karlsson gav ”færre begrænsninger” og ”flere muligheder” (Interview, Karlsson 2017: 1).

Rummets grammatik i psykiatrisygehuset i Slagelse

Ved at tage udgangspunkt i tre af de fire designprincipper udarbejdet af arkitekterne i forbindelse med designet af psykiatrisygehuset i Slagelse er det muligt at iagttage, hvordan disse principper ekspliciterer rummets grammatik i sygehuset. Det drejer sig i kondenseret form om 1) helende arkitektur, 2) hierarki og 3) transparens. Det fjerde designprincip, fleksibilitet, har vi i denne sammenhæng fravalgt, fordi det er et teknisk-arkitektonisk princip. Det handler med andre ord om, at bygningen i fremtiden skal kunne udvides. De tre andre principper viser i højere grad dimensioner af rummets grammatik og dermed elementer af den atmosfæriske politik, der søges manifesteret i hospitalets forskellige rum.

I vores analyse har vi som sagt primært valgt at fokusere på arkitekternes konkurrencemateriale og bygherrernes udbudsmateriale. Det betyder, at indhold og fokus i de tre dele af den samlede analyse har forskellig vægtning. Der er med andre ord ikke tale om tre parallelle eller symmetriske analyser. Den første analyse af eksplicationen om helende arkitektur fokuserer således mere på dokumentmaterialet og arkitektens udsagn end de efterfølgende to. Det gør analysen, fordi målet er at åbne dokumentmaterialet op i forhold til, hvad man kunne kalde den overordnede eksplication af idéen om recovery gennem forestillingen om helende arkitektur. De efterfølgende to analyser går derefter dybere ind i undersøgelsen af denne eksplication ved at kigge på henholdsvis rumligt

---

⁵Det bør dog tilføjes, at byggeriet siden ibrugtagelsen har mødt massiv kritik for blandt andet dårligt arbejdsmiljø, indkøringsvanskeligheder, brud mod persondataloven pga. den omfattende anvendelse af glas i byggeriet samt sikkerhedsforanstaltningerne i designet (se f.eks. Pedersen 2016; Due 2017; Anon 2016).

hierarki og transparens. Analyserne af explikationerne, eller det vi i samlet form kalder rummets grammatik, nuancerer vi gennem inddragelse af relevante interviewcitater, og vi supplerer med konkrete eksempler på, hvordan rummets grammatik er til forhandling og kan udfordres af brugerne ved at trække på eksempler fra observationsstudierne.

#1 Explikation – helende arkitektur

Første explikation er det arkitektoniske princip *helende arkitektur*, hvor recovery som behandlingsmæssigt tankesæt forbindes med en bygningsfilosofi. Med udgangspunkt i en grundlæggende antagelse om, at ”de fysiske omgivelser har stor indvirkning på vores psyke og trivsel”, bliver arkitektoniske elementer såsom lys, farver og materialer inddraget i hospitalsbyggeriet. Arkitekturen skal, som det hedder, være med til at skabe rammerne for ”de bedste muligheder for behandling og efterfølgende recovery” (Region Sjælland 2010, 9,16). En helende arkitektur fremmer rumlige dispositioner og differentierede zoner, der rummer forskellige grader af stimuli. Rummene skal altså være operative, funktionelle og dermed understøtte patienternes helbredelsesproces. Arkitekternes bud på dette opdrag ses i kondenseret form her:

“Grundlæggende for forslagets løsninger er, at de placerer sig i overlappet mellem ’helende arkitektur’ og ’evidens-baseret design’, pragmatisk balanceret mellem det funktionelt optimerende og det sanseligt stimulerende.” (Karlson Arkitekter/Vilhelm Lauritzen AS 2011, Bilag 2A, 19)

Rummets betydning lader sig altså vanskeligt overdrive. Princippet om den helende arkitektur ekspliciterer ambitionen om recovery og gør rummet til en behandlingsmæssig komponent på linje med medicin og plejefaglig omsorg. Dette ses i såvel arkitekternes projektering som regionens konkurrenceprogram, praktisk udfoldet og tydeligt artikuleret. Målet er at skabe et funktionelt rum eller det, vi med Sloterdijk kan kalde en behandlingsideologisk og fysisk-materiel *sfære*, hvor arkitekturen, den rumlige disposition, og atmosfæriske elementer som lys, lyd og farvesætning understøtter patienternes helbredelsesproces. Henrik Bendix Olsen, daværende projektchef på byggeriet, har i den forbindelse sagt, at arkitekturen er ”sindssygt vigtig”, hvilket han uddyber således:

“ [...] man kan ikke overvurdere det [arkitekturen]. Altså bare rummeligheden. Sådant helt banalt ting med, at der er nogle meget brede gange dernede, og det har en ganske bestemt grund, det er jo, fordi at sådan nogle psykiatriske patienter har [behov for] et større personlighedsområde. Før i tiden [i de gamle psykiatriske faciliteter] i de der smalle gange, så kom der konflikter mellem patienterne,

fordi de ikke kunne komme forbi hinanden uden at føle sig truet af hinanden.” (Interview, Bendix Olsen 2017: 16)

Byggeriet er således på én gang et symbol på en behandlingsideologi og samtidig et konkret, operativt system, der ekspliciterer den enkelte patients rejse mod recovery. Som designprincip bliver helende arkitektur og recovery af arkitekterne fortolket relativt alment. Som Kristian Karlsson, den ledende arkitekt på projektet, har formuleret det:

“Vi tog udgangspunkt i tesen: Det, der er godt for os alle – det er også godt for dem, der er syge. Det skal bare skaleres. Og så blev det pludselig meget enkelt at tænke helende arkitektur.” (Karlsson 2015)

Hvad der er godt for os alle, er naturligvis et åbent spørgsmål. Som en ledetråd for, hvordan et grundlæggende koncept for hospitalets grammatik blev etableret, kan vi kigge på Karlssons grundantagelse om, hvad hospitalsrummet skal kunne tilbyde. På spørgsmålet om, hvad det er for et sted, de har forsøgt at skabe, svarer Karlsson således:

“ [...] den enkle indgang, det er, at det er et mødested. Altså mødested mellem mennesker, der har brug for hjælp, og mennesker, der har mulighed for at hjælpe.” (Interview, Karlsson 2017: 1)

Helende arkitektur bliver altså i Karlssons optik understøttet af en yderligere explikation af mødestedet. Dette er der hverken noget odiøst eller overraskende i, men da Karlsson senere uddyber, hvor inspirationen til dette koncept kommer fra, og hvilke andre typer af møder byggeriet skal understøtte, begynder relationen mellem den helende arkitektur og mødestedet som en særlig explikation at blive nærmere artikulert. Karlsson siger:

“ [...] det er jo mange slags mødesteder. Vi har kaldt det nærhed mellem mennesker og funktioner. Og det er jo, at man kan finde hinanden; at man ser hinanden; at man hele tiden er til stede, men også at de enkelte mennesker kan bringe sig selv bedst muligt i spil.” (Interview, Karlsson 2017: 2)

Som det fremgår af interviewcitaterne, kommer der en grammatik til syne, der er inspireret af skabelsen af forskellige mødesteder, som skal indgive oplevelsen af forudsigelighed og forståelighed. De mange mødesteder skal med andre ord skabe muligheden for nærhed og personlig udfoldelse. Karlsson uddyber dette yderligere således:

“Så huset kan ligesom tilbyde en række rammer for mødet, og det er lidt taget direkte fra den rigtige verden, fra arbejdsverdenen, og må-

ske som det mest udprægede også boligverdenen.” (Interview, Karlsson 2017: 4)

Mødestedet er prekært, fordi det rummer en spænding mellem at skulle bringe patienterne i tættere kontakt med en daglig normaliseret virkelighed og samtidig beskytte patienterne mod de farer, de mødes af i omgivelserne, og som de selv som individer producerer for sig selv og hinanden. I en rumlig og materiel forstand sker der en indramning og indkapsling af såvel det intime rum som af de mere distancerede sociale relationer mellem patienterne og mellem patienterne og personalet. Eller som det lyder:

“Patienternes personlige behov og brug for selv at kunne vælge graden af offentlighed kan underbygges gennem en bygningsmæssig og arkitektonisk graduering.” (Region Sjælland 2010)

Arkitekturens rumlige disposition sender således løfter om en relationelt betinget subjektivitet hos de indlagte. Det relationelt betingede møde synes dog ikke altid at være, hvad den enkelte patient har behov for under indlæggelse. En kvindelig patient fortæller eksempelvis om udfordringerne ved at bevæge sig ud i de sociale zoner i et afsnit, hvor mødet med den anden for alvor er muligt. Hun beskriver, hvordan hun har lært at ”skabe ligesom en boble omkring sig”, der beskytter hende (Feltnote 4, 22.08.17).

Afsluttende om den første explikation af helende arkitektur kan vi sige, at der er tale om en materiel såvel som politisk-ideologisk explikation. Udformningen af hospitalet kan ses som en muliggørelse af forskellige møder, der materialiseres i form af disparate, affektive rumstrukturer, der dog ikke på forhånd determinerer rummene og disses karakter. Godt nok installeres rummene med en funktionalitet, men denne funktionalitet aktualiseres kun gennem et engagement hos patienterne, når patienterne mødes i rummene og bliver noget for hinanden, som det hedder i arkitekternes materiale. Med Sloterdijks ord kan vi sige, at den helende arkitektur imiterer recovery som behandlingsideologi. Det relationelt betingede møde mellem mennesker er gjort til en central behandlingsmæssig komponent, hvor den ”optimale balance mellem mennesker og rum”, som Karlsson formulerer det, søges aktualiseret. På denne måde bliver forestillingen om mødet som en væsentlig behandlingsmæssig komponent indskrevet som en særlig grammatik i hospitalsrummet.

#2 Explikation – hierarki

I hospitalsbyggeriet er der ikke blot tale om ét mødested. Der etableres i byggeriet rum for en lang række møder i fysiske omgivelser, der er designet til at gribe ind i faserne i et behandlingsforløb. Den anden explikation er *hierarkisk*, i og med at byggeriet er konstrueret som et hierarki i rum og stimuli, hvor en bevidst graduering mellem private og sociale zoner i bygningen er søgt inkorporeret for at imødekomme ”patienternes forskel-

ligartede situation og sygdomsbillede” (Danske Regioner n.d., 2). Som explikationsprincip er hierarki med andre ord indbygget i hospitalets forskellige zoner, hvor princippet er, at patienterne skal bevæge sig fra de lukkede og private zoner med ro og overskuelighed (de enkelte patientstuer) over de semiprivate zoner (køkkenalrum og gårdhaver) for til sidst at indgå i fuldt ud offentlige rum (videnstårn og parkområder), hvor de kommer virkeligheden nærmest (Karlsson Arkitekter/Vilhelm Lauritzen AS 2011).

Explikationsprincippet om et hierarki mellem rum, der inviterer til en stigende grad af socialitet, tager udgangspunkt i en behandlingsmæssig præmis om gradvis social integration.

“De arkitektoniske rammer skal stimulere, at der kan ske en gradvis normalisering ved at understøtte patienternes behov, motivering for integration og kontakt med samfundet. Rum skal give ro og mening til at leve med sygdommen. De arkitektoniske rammer skal med andre ord skabe håb for, at det er muligt at blive rask.” (Region Sjælland 2010, 9)

I dette udpluk ser vi en tydelig artikulation af en ambition om social integration, nemlig at arkitekturen skal være med til at skabe ”håb for, at det er muligt at blive rask”. Her bliver den rumlige disposition og arkitektoniske graduering ekspliciteret som et operationaliseret forløb i retning af højere grad af social formåen. Gennem explikationsprincippet om hierarki understøtter hospitalsbyggeriet en gradueret livsform, hvor patienterne har mulighed for at engagere sig i og bevæge sig mellem forskellige rum, når deres behandlingssituation er bedret. Formålet er, at rejsen gennem rum skal klæde patienterne på til igen at begå sig i samfundet og således understøtte muligheden for at komme sig. Der forudsættes her en evne til at aflæse rummets grammatik og engagere sig i arkitekturens disposition og således bevæge og flytte sig i både rumlig og social forstand. Små bevægelser, subtile progressioner og ryk gennem hospitalets rum er udtryk for en udvikling i den enkelte patients helbredelsesproces. De arkitektoniske rammer har med andre ord til formål at stimulere og udfordre patienterne hen imod recovery, sådan at der kan ske ”en gradvis normalisering”. Chefarkitekten beskriver det rumlige hierarkis instrumentalitet sådan her:

“Så der er sådan et hierarki i virkeligheden, og det, tror jeg, er et ret grundlæggende redskab i huset. At man kan lave de samme ting, men at man kan lave det i forskellig rumlig kompleksitet: fra noget meget afsondret til noget ret udfordrende.” (Interview, Karlsson 2017, 3)

Arkitekturen er her et ”redskab”, der tænkes at være facilitator og mediator for en behandlingsproces, hvor en bevægelse fra noget ”afsondret” mod noget ”udfordrende” udgør et centralt explikationsprincip. Det relationelle (og den enkeltes evne til at indgå i

relationer) er således præmis for den socialitet, der søges understøttet af arkitekturen. Hermed ser vi, at explikation i denne sammenhæng er udtryk for behandlingsmæssige interventioner i patienternes værensbetingelser, hvor de affektive ledetråde er ro, mening og håb om forandring. Når arkitekturen indskriver et hierarki mellem rum, er præmissen altså, at patienten kan ”samle mod og motivationen til et gradvist øget socialt engagement” (Karlsson Arkitekter/Vilhelm Lauritzen AS 2011, Bilag 2A: 18). Den enkelte patient bliver i hospitalets rum konfronteret med ”stadig flere stimuli – og stadig flere muligheder, som overlades til den enkeltes eget valg” (Karlsson i Danske Regioner n.d., 2). Der er en forventning om, at patienterne selv er med til at indtage rummene, og at de er i stand til at aflæse hos sig selv, hvornår de er klar til at bevæge sig fra én zone til en anden, for eksempel ved at bevæge sig fra egne patientværelser og ud i fællesområderne, hvor de andre patienter befinder sig. Med etableringen af et rumligt hierarki følger som konsekvens derfor en kompleks rumlig grammatik, hvor patienter såvel som personale forventes at være i stand til at aflæse denne grammatik. Men som en patient frustreret udtrykker det:

“Vi bør ikke beslutte, hvad der skal ske i disse rum”; ”vi har nok at tænke på”; “[...] der burde være et rum til at lave perler i og et andet rum til at socialisere [i].” (Feltnote 3, d. 10.03.17)

Patientens udsagn udpeger en iboende problematik i explikationsprincippet om hierarki. Hvem beslutter de faktiske aktiviteter i de åbne rum? Med åbne rum følger et skift i ansvar, hvor det enkelte rum på ét plan holdes åbent, men på et andet er defineret af en forventning om, at patienterne investerer social energi i rummet. Flere af de rum, der er på hospitalet, bliver således først funktionelt aktive, når patienterne formår at bevæge sig fysisk igennem dem og samtidig evner aktivt at engagere sig i aktiviteter. Princippet i hierarkiet er, som Karlsson forklarer, at ”skubbe folk lidt ud af komfortzonen” (Interview, Karlsson, 2017: 7).

Rummene skabes ikke alene af design, men også af de mennesker, som berøres og har ønsker for sig selv og rummene. Progressionen er hen imod højere grad af socialt samvær, og patientværelset tænkes derfor at være et beskyttet og sikkert rum, men som to kvindelige patienter fortæller, er de bange for at være overladt til sig selv. Den ene fortæller, at det er dér på værelset, at hun kan finde på at gøre skade på sig selv – det er dér, stemmerne kan få plads. Den anden kvindelige patient forklarer, at hun tror, at der er nogen efter hende, hvorfor hun heller ikke tør være alene. Så det bliver et valg mellem ”pest eller kolera”, som hun forklarer; de kan ikke være på deres værelser, men får det også dårligt af at være i de sociale områder i afsnittet (Feltnote 4, 22.08.17).

De to kvinders oplevelse af et tvunget valg indikerer, at antagelsen om rummets hierarki som en særlig progression, der følger en behandlingsmæssig bedring, ikke er givet. Et valg af rum kan også skyldes faktorer, som ikke er udtryk for en progression. Her udfordres rummets hierarki som explikationsprincip. Der er ikke nødvendigvis tale

om en behandlingsmæssig explikation. Rummene determinerer ikke nødvendigvis en bedring, hvor bestemte typer af møder gør sig gældende.

Opsummerende om hierarki, den anden af de tre explikationer, kan siges, at der med hierarki bygges en behandlingsmæssig forventning om progression ind i hospitalets bygninger. Med de mange rum og zoner skabes en pluralisering af recovery's behandlingsmæssige princip om at møde mennesker, hvor de er. På den ene side er explikationen altså udtryk for en sensitivitet over for de indlagte patienters individuelle behov og vekslende villighed til at indgå i det sociale mikrokosmos på hospitalet. På den anden side ligger der i explikationen også en fordring til patienterne om aktivt at engagere sig i det sociale liv i byggeriet. Der er med andre ord indlagt et explikationsprincip om progressivt engagement.

#3 Explikation – transparens

En tredje og sidste explikation i hospitalsbyggeriet er *transparens*. Transparens er et arkitektonisk og designmæssigt princip, som ses udfoldet dels gennem en anvendelse af glas, dels gennem udmøntningen af en idé om synlighed og porøse grænser. Som explikationsprincip er transparens knyttet til et behandlingsmæssigt princip i recovery om synlighed, gennemsigtighed og det at åbne mulighed for skabelsen af relationer. Dette princip har med etableringen af de mange glasfacader fået et fysisk-materielt udtryk. Transparens er således etableret som et særkende i rummets grammatik, hvor de behandlingsmæssige ambitioner netop er indskrevet i store glasfacader.

© Totalrådgiver og arkitekt: Karlsson arkitekter/VLA.

Dette arkitektoniske udtryk flugter med en såkaldt anti-institutionel æstetik (Martin et al. 2015, 1013), der i hospitalet operationaliseres som en del af de teknologiske og affektive løsninger, der skal understøtte patienternes recovery-processer. Det transparente gør det muligt, forklarer arkitekten, at understøtte relationer, der er centrale for det psy-

kiatriske arbejde, selvom inspirationen dog ikke kommer fra tidligere psykiatriske behandlingsfaciliteter. Karlsson forklarer:

“[...] hele det der med at kunne se og forstå, hvad der sker. Det er jo noget fra vores egen verden, vores arbejdsliv. Selvom man ikke sidder og fordyber sig i det [aktiviteten], får man en fornemmelse af, hvad der foregår, og hvem der er hvem, og hvor kan man henvende sig. Det transparensbegreb blev jo egentlig taget fra møderummet i kontorhuset, kan du sige, og flyttet ned.” (Interview Karlsson 2017:11)

Et tydeligt udtryk for en arkitektonisk løsning, der er tro mod princippet om transparens, er almenpsykiatriens personalekontor, som ses på ovenstående billeder. Kontoret står som et helt centralt rum i afsnittet. Det er, som medarbejderne siger, ”afsnittets hjerte”. Kontoret består hovedsageligt af transparente glasvægge, som dog er påklædt en tynd vinduesfilm, der skaber et iset udtryk med digtlinjer fra den danske forfatter Ursula Andkjær Olsen, hvilket angiveligt skal give en oplevelse af et gennemsigtigt, men afskærmet, arbejdsrum. Dueslaget, som kontoret kaldes, er strategisk placeret, sådan at det ligger op ad både de sociale områder og de mere private områder. I arkitekternes konkurrencemateriale beskrives målet med dueslagets placering og disposition sådan her:

“Afsnittenes personale- og samtalerum placeres i overgangen til enhedens fællesområder, indrettet med ovenlys og stor grad af transparens. Denne tilgængelige og synlige placering af personalet skaber tryghed og kontakt og medvirker samtidig til at afmystificere personalets interne samtaler i relation til patienten. Ligeledes sikrer den centrale placering, at personalet får et godt overblik over aktiviteterne i det samlede patientområde samt en god kontakt mellem personalet på tværs af de enkelte afsnit.” (Karlsson Arkitekter/Vilhelm Lauritzen AS 2011, 13)

Grundidéen bag designet er, at personalet uhindret kan overvåge og observere patienterne, samtidig med at patienterne kan føle sig trygge på grund af en konstant tilstedeværelse af personale. Materialiseringen af transparens i dueslagets vinduesvægge udgør tilsyneladende en slags konstruktivt kompromis, hvor sikkerhed og synlighed som produkt af transparensen skaber stabilitet i hverdagen for patienter såvel som for personale. Med kontoret kan personale og patienter antageligvis få både afstigmatiseret livsværen og sikker livsførelse. Man kan med Sloterdijk sige, at der i designet findes en intention om at etablere en livsformsunderstøttende sfære, hvor hverdagen og de almenmenneskelige interaktioner synliggøres og søges normaliseret. Dueslagets glasvægge diskrimine-

rer ikke, og gennemsigtigheden åbner for en række implikationer for såvel patienter som personale.

For så vidt angår personalets tilstedeværelse i dueslagskontoret, skaber det transparente rum et slags arkitektonisk skift fra en asynkron panoptisk mekanisme til en synkron situation, hvor patienterne også kan observere og overvåge personalet. ”Der er ingen anonymitet,” som en sygeplejerske siger. Hun forklarer, at der intet frirum er til at fordøje nogle af de til tider voldsomme situationer, personalet udsættes for. Derudover oplever personalet mange flere henvendelser på grund af den synlighed, som skabes med glasset.

Synligheden og tilstedeværelsen betyder dog ikke, at personalet nødvendigvis er tilgængelige for eller kan stå til rådighed for patienterne. En sygeplejerske har udtrykt, at dueslaget giver patienterne ”en falsk følelse af tilgængelighed”, samtidig med at personalet oplever det som et forstyrrende element i det daglige arbejde. En anden sygeplejerske synes sammenstemmende hermed, at dueslagets gennemsigtighed medfører, at ”der er mange forstyrrelser, fordi man også skal stå til rådighed for patienterne”. Hun uddyber, at der er:

“[...] mange ligegyldige henvendelser; for eksempel hvis en patient vil have håndklæder, så vil den ene efter den anden pludselig have håndklæder, og man render frem og tilbage for at hente håndklæder i stedet for at dokumentere.” (Feltnote 20, d. 15.08.17)

Mens personalet oplever synligheden som forstyrrende, skaber den for nogle patienter tryghed. En yngre mandlig patient svarer eksempelvis følgende, da han bliver spurgt, hvad han mener om glasset i afsnittet: ”50 pct. af os er nok paranoide – så det virker på mig, at jeg kan se, hvad der foregår.” Han uddyber, at hvis der var lukket til kontoret, ville der nok blive ”konspireret endnu mere” (Feltnote 13, d. 23.08.17). Dette skaber en situation, hvor personalet skal være meget opmærksomme på, hvordan de gebærder sig i dueslaget, hvilket kalder på (selv)refleksion hos personalet. Som en sygeplejerske udtaler: ”De kan se, hvad der bliver sagt.” Hun henviser til det forhold, at de fagter, der bliver gjort, kan (og bliver) aflæst og fortolket af patienterne (Feltnote 7, d. 03.08.17).

Synlighed forventes at virke afmystificerende, erklæres det i arkitekternes konkurrencemateriale, hvilket for nogle patienter synes at give mening, mens det for andre skaber grundlag for spørgsmål. En kvindelig patient spekulerer: ”Hvad snakker de om – hvad siger de om os!?” (Feltnote 2, d. 07.08.17), mens en anden patient føler sig mere sikker: ”I sidder bare og griner og hygger jer – jeg vil også ha’ sådan et job” (Feltnote 11, d. 10.08.17). Atter andre patienter er nervøse for at forstyrre personalet i deres arbejde:

“Hun [patienten] går hen mod dueslaget med sine varer [som hun netop har hentet i Netto] og konstaterer, at ’de sidder derinde og snakker’. Hun forlader døren i stedet for at banke på. Jeg forstår, at

hun skal have låst nogle af sine varer ind, men udskyder at få det gjort, da personalet lader til at have travlt.” (Feltnote 16, d. 07.08.17)

Opsummerende kan det siges om transparens, at dette explikationsprincip på mange måder skaber et uklart miljø for forventninger, fordi synligheden ikke er afklaret. Det er ikke givet, hvilken type interaktion der er legitim, når personale observeres i dueslaget. Det er heller ikke tydeligt, hvordan handlinger skal fortolkes, ligesom det er uklart, hvornår patienter kan henvende sig og forvente at få hjælp. Eksplikationen af recovery som transparens og porøse grænser gør det altså i flere situationer svært at aflæse rummets grammatik. Det er med andre ord uklart, hvad rummet så at sige forventer af dets brugere.

Konklusion

Hospitalsbygningen i Slagelse er mere end blot en ramme for patienters helbredelsesproces. Denne artikel har vist, hvordan hospitalsbyggeriet er tænkt som en helt central komponent i recovery. Hermed afspejler bygningen aktuelle opfattelser af arkitekturens betydning for behandling; i vores eksempel en behandlingssideologisk transformation fra det, man kunne kalde 'galskabens arkitektur' (Yanni 2007), til 'helende arkitektur'. Artiklen har vist, hvordan denne forskydning kommer til udtryk i byggeriets formgivning, æstetik og forventede funktionalitet. Analyserne har tydeliggjort hvordan hvert rum skal understøtte og skubbe til menneskers levede liv, hvor deres fysiske bevægelse igennem og engagement i rum synliggør en progression hen mod et mål. Recovery er ikke længere blot en behandlingstilgang, men en fysisk-materiel komponent bygget ind i byggeriets varierede rumforløb, der på én og samme tid forventes at udvirke beskyttelse og tilskyndelse. I byggeriet er således skabt en slags symbiose mellem en behandlingsdefineret funktionalisme og et socialt frigørelsesideal, hvor det enkelte individs forudsætninger tilgodeses.

I artiklen har et begreb om rummets grammatik stået centralt. Det er et begreb, vi mener er brugbart til at vise rummets strukturerende betydning og samtidige plasticitet. Grammatikbegrebet har vi anvendt som samlebetegnelse for de forventninger til beboeres adfærd, der skrives ind i et rum. I vores analyse har vi med grammatikbegrebet vist, hvordan en bygning består af en række kunstigt konstruerede rum, der giver plads til nogle livsformer frem for andre. Arkitekturen kan med Sloterdijk derfor siges at være en objektivering af værensformer, som er formet efter særlige forestillinger om, hvad det vil sige at være menneske. Sloterdijks begreb om explikation gav i denne sammenhæng mulighed for at udfolde transformationer i grammatikken fra tekst over materialitet til praksis. Analysen af de tre explikationer – helende arkitektur, hierarki og transparens – afdækkede således et samlet behandlingsideal; en samlet grammatik gjort manifest i rum og arkitektur.

I artiklen har vi fokuseret på relationerne mellem et tekstmateriale, en konkret bygning og observationer af en praksis. Et konkurrenceprogram er således sammen med et udbudsmateriale blevet holdt over for et byggeri og en praksis. Til trods for, at vi i denne artikel primært har fokuseret på dokumentmaterialet, så har en målsætning i analysen været at vise, hvordan en gruppe menneskers evne til at aflæse rum er en forudsætning for at kunne bebo, opholde sig i, bevæge sig igennem og i sidste ende indfri et mål om forbedring. Et rum aflæses, fortolkes og udfordres i praksis. Det defineres ikke alene af dets skabere, men ligeledes af de sociale sammenhænge og praksisser, hvorigennem mennesker giver indhold til de rum, de indtræder i. Derfor vil mere etnografisk orienterede analyser fremover kunne bidrage til bedre at forstå de faktiske livsformer og praksisser, som opstår i og udfordrer et rums grammatik.

Afslutningsvis vil vi gerne pege på, at vores sammenkædning af tekst, materialitet og praksis giver anledning til særligt to analytiske opmærksomhedspunkter. For det første, hvordan der findes en politisk dimension i enhver oversættelse, eller det vi med Sloterdijk har kaldt *explikation*, hvor vi i vores analyse fokuserede på hvordan idéer og forventninger omsættes til tekst og billeder; der materialiserer sig i distinkte rumlige forløb, der får betydning for og indflydelse på en psykiatrisk praksis og et levet liv. For det andet, at der findes en politisk dimension i det beboede og levede rum. Det er sådanne rum, Sloterdijk er særligt optaget af i sin sfærologi, og vi var i vores analyse interesserede i en type rum, der var gjort til led i et behandlingsforløb, hvor der altså var tale om et beboet rum som både materialitet og praksis.

I et møde mellem et rums grammatik og praktik kan der opstå et politisk spændingsfelt af modsatrettede interesser og intentioner. Dette gælder for psykiatrisygehuset i Slagelse, men for så vidt for et hvilket som helst byggeri. Rummets grammatik udtrykker, som vi med Sloterdijk har argumenteret for, en særlig atmosfærisk politik, hvor arkitekturen og rummet i hospitalsbyggeriet kan betragtes som konkrete forsøg på at regulere beboernes adfærd gennem interventioner i de fysiske, sociale og psykologiske omgivelser. Politik er her et spørgsmål om, hvordan arkitektur gør det muligt at påvirke mennesker og intervenere i individuelle livsbaner og kollektiv socialitet. Det politiske bør altså ikke opfattes som et abstrakt fænomen, da det i konkrete praksisser får betydning og kan modsættes. De modstande, der i praksis opstår imod det designede rum, imod rummets indskrevne grammatik og imod *explikationen* af recovery som en særlig rejse gennem rum, udfordrer således forestillingerne om en helende arkitektur. Spørgsmålet om, *hvor* der er rum for recovery, synes derfor ikke mindre aktuelt.

Litteratur

Hildebrandt, S. (2016). Omstridt psykiatrisygehus har massive problemer med arbejdsmiljø. Tilgængelig på: <https://dagensmedicin.dk/massive-problemer-arbejdsmiljoe-personaleflugt-paa-omstridt-psykiatrihus/> [Tilgået 04.09.2017]

- Astbury, J. (2016). New Psychiatric Hospital in Slagelse, Denmark, by Karlsson and VLA. Tilgængelig på: <https://www.architectural-review.com/buildings/the-new-psychiatric-hospital-in-slagelse-by-karlsson-and-vla-presents-a-bold-future-for-the-entire-type/10014048.article>
- Borch, C. (2016). Peter Sloterdijk. I: B. Schiermer (red.). *Kulturteori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Borch, C. (2014). The politics of Atmospheres: Architecture, Power and the Senses. I: C. Borch (red.). *Architectural Atmospheres - On the Experience and Politics of Architecture*. Basel: Birkhäuser, s. 60-89.
- Danske Regioner (2009a). En psykiatri i verdensklasse. På vej dertil. København: Danske Regioner.
- Danske Regioner (2009b). En psykiatri i verdensklasse - Regionernes visioner for en fremtidens psykiatri. København: Danske Regioner.
- Danske Regioner (uden årstal). Helende arkitektur – psykiatrisygehuset i Slagelse. Tilgængelig på: http://www.godtsygehusbyggeri.dk/media/7900/case-helende-arkitektur-psykiatrisygehus-slagelse_final2-1.pdf [Tilgået 06.07.2018]
- Dear, M.J. (1981). Social and spatial reproduction of the mentally ill. I: M. J. Dear & A. J. Scott (red.). *Urbanization and urban planning in capitalist society*. London & New York: Methuen, s. 481-497.
- Due, H. (2017). Patienter til skue. *Magazinet P*, Sektion 1.
- Heidegger, M. (1977). *The Question Concerning Technology*. New York & London: Garland Publishing.
- de Jong, M. (2008). Rummets grammatik. *Pedagogiska magasinet*, årg. 1, s. 28-31.
- de Jong, M. (2005). Rummets magt og magten over rummet - i daginstitution og skole. I: K. Larsen (red.). *Arkitektur, krop og læring*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 89-117.
- Karlsson Arkitekter/Vilhelm Lauritzen AS (2011). Ansøgning om endeligt tilsagn til projekt: GAPS Nyt Psykiatrisygehus i Slagelse - Bilag 2A: Konkurrenceforslag af 1. oktober 2010. Tilgængelig på: <https://www.regionsjaelland.dk/Sundhed/sygehusene2022/baggrundsmateriale/Documents/Ans%C3%B8gning%20GAPS.pdf> [Tilgået 05.01.2018]
- Karlsson Arkitekter/Vilhelm Lauritzen AS (2015). Slagelse Psykiatrisygehus. Slagelse Psykiatrisygehus - Karlsson Arkitekter. Tilgængelig på: https://issuu.com/karlsson-arkitekter/docs/karlsson_arkitekter_gaps_2015 [Tilgået 05.01.2018]
- Karlsson Arkitekter/Vilhelm Lauritzen AS (2011). Ansøgning om endeligt tilsagn til projekt: GAPS - Nyt Psykiatrisygehus i Slagelse. Tilgængelig på: <https://www.regionsjaelland.dk/Sundhed/sygehusene2022/baggrundsmateriale/Documents/Ans%C3%B8gning%20GAPS.pdf> [Tilgået 05.01.2018]
- Karlsson Arkitekter (2017). MIPIM AWARD 2017 TIL GAPS. Tilgængelig på: <http://www.karlssonark.com/nyheder/2017/3/17/karlsson-arkitekter-vinder-ejendomsbranchens-oscar> [Tilgået 12.03.2018]

- Larsen, K. (2005). Indledning. I: K. Larsen (red.). *Arkitektur, krop og læring*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 7-21.
- Martin, D. et al. (2015). Architecture and health care: A place for sociology. *Sociology of Health and Illness*, årg. 37(7), s. 1007-1022.
- Paladino, V. & Bertelsen, E. (2017). Arkitektur der (be)handler – fremtidens psykiatri. *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, årg. 1, s. 49-55.
- Paladino, V. & Jakobsen, M. (2016). Arkitektur der (be)handler - Nyt Psykiatrisygehus i Slagelse. *Kognition & Pædagogik - Tidsskrift om gode læringsmiljøer*, årg. 26(102), s. 42-58.
- Pedersen, M. (2016). Psykiatri-ledelse skal redegøre for kritik. [online] Sjællands Nyheder. Tilgængelig på: https://sn.dk/Sjaelland/Psykiatri-ledelse-skal-redegoere-for-krtik/artikel/608890?rss&utm_source=news.dk&utm_campaign=jubii&utm_medium=link [Tilgået 17.04.2018]
- Regeringen (2013). Rapport fra regeringens udvalg om psykiatri. Tilgængelig på: <http://sim.dk/media/14804/en-moderne-aaben-og-inkluderende-indsats-for-mennesker-med-psykiske-lidelser.pdf> [Tilgået 15.02.2018]
- Region Sjælland (2010). Konkurrence Program - GAPS Nyt Psykiatrisygehus i Slagelse.
- Region Sjælland (2012). Visioner for det nye psykiatrisygehus. Tilgængelig på: <http://www.regionsjaelland.dk/sundhed/geo/psykiatrien/psykiatrisygehus-slagelse/overblik/andet/Sider/Visioner.aspx> [Tilgået 18.02.2018]
- Region Sjælland Psykiatri (2008). Psykiatriplan for Region Sjælland.
- Rosenberg, R. (2016). *Psykiatriens Grundlag - historie, filosofi og videnskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Schoeneborn, D., Blaschke, S., Cooren, F., McPhee, R.D., Seidl, D. og Taylor R.J. (2014). The Three Schools of CCO Thinking. Tilgængelig på: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0893318914527000> [Tilgået 22.08.2018]
- Sloterdijk, P. (2016). *Foams: Spheres Volume III: Plural Spheroeology*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Sloterdijk, P. (2009). Talking to Myself about the Poetics of Space. *Culture and Architecture*, årg. 1(30).
- Sloterdijk, P. (2017). *The Aesthetic Imperative: Writings on Art*. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Topp, L. (2007). Psychiatric institutions, their architecture, and the politics of regional autonomy in the Austro-Hungarian monarchy. *Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences*, årg. 38(4), s. 733-755.
- Vásquez, C. (2016). A spatial grammar of organising: studying the communicative constitution of organisational spaces. *Communication Research and Practice*, årg. 2(3), s.351–377.
- Yaneva, A. & Zaera-Polo, A. (2015). *What is Cosmopolitical Design? Design, Nature*

and the Built Environment. Farnham: Ashgate Publishing.

Yanni, C., 2007. *The Architecture of Madness: Insane Asylums in the United States*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Making room for change: Spatial tactics and the micropolitics of inhabiting organisational space

Rune Thorbjørn Clausen, assistant professor, Department of Political Science, Aalborg University

Kasper Trolle Elmholdt, assistant professor, Department of Political Science, Aalborg University

Literature on organisational space has pointed at the political nature of space. In this article, we explore the relation between the physical space of organisations and change. Through a case study of a media company that successfully designed a new headquarters with the aspiration to become an open, coherent and transparent organisation, we describe and analyse the micropolitics of organisational space. Using the concept of ‘spatial tactics’, we explain how initial intentions with the building design were resisted and renegotiated at the micro level as employees began inhabiting organisational space, by which, we argue, room for change was made. The study contributes to the literature on space and organisational change by providing an empirical account of how spatial tactics matter for making buildings work in change initiatives.

Introduction

“It was extremely important not to water down the existing culture, identity and soul of the various publications. However, we believed the gains to be substantial in terms of bringing the organisation out in new settings, galvanising them. There are quite a lot of skeletons in the closet when you live in the same place for over hundred years.” (Chief Financial Officer, AM)

Since the advocacy for “bringing space back in” (Kornberger and Clegg 2004), space and architecture have received increasing interest in organisation studies (Taylor and Spicer 2007; Dale and Burrell 2008; Van Marrewijk and Yanow 2010). In terms of organisation and politics, architecture and space have also received increased interest as an interesting object of study since managerial and architectural intentions confront the experiences of

occupants, as they inhabit and ‘bring life’ to buildings (Latour and Yaneva 2008). Generally, buildings have been argued to be political by design, as they order and transform space and thus, normatively demarcate boundaries of organisation (Lefebvre 1991; Dale 2005; Hernes 2004). A fact Massey (2005) also pointed out when she argued for space being fundamentally political and how space by nature invokes political engagement. For instance, the negotiation and managing of trade-offs between the varying types of purposes of office buildings is an important but also contestable organisational and managerial issue (Elsbach and Bechky 2007). Thus, built spaces are purposeful and political as they normatively enable and legitimate or constrain organisations. In continuation of this, a body of literature has set out to explore how architecture is used to facilitate organisational change (Lancione and Clegg 2013; Van Marrewijk 2009; Våland and Georg 2018). As any other change effort, changes in architecture are likely to threaten the status quo and turn into a political activity, in which different interests become visible and in need of reconciliation (Morgan 2006). Yet, while much attention has been on how buildings are used for shaping organisational processes of change (Holloway Cripps 2013; Van Marrewijk 2009), the focus on the tactical and political work taking place at the micro level when inhabiting new buildings has been scant (Munro and Jordan 2013; Courpasson, Dany and Delbrige 2017). By drawing on de Certeau’s (1984) concept of tactics, we add to the literature on organisational change and space by explaining how the micropolitics of spatial tactics matter in ‘making room’ for strategic change. To guide this aim, we formulated the following research question: *What role do spatial tactics play in using buildings in organisational change?*

In order to address this question, we draw on a case of the relocation of a major Danish media organisation (AM) into a new corporate headquarters. The organisational change also involved a radical architectural change from a building containing a closed office layout characterised by many ‘back regions’ and demarcated subunits into a new open office layout characterised by many ‘front regions’ and the absence of physical boundaries between subunits. The building was purposefully designed to support the strategic change project of transforming the company into a modern, coherent, transparent and visionary organisation. The opening quotation by the CFO of our case organisation illustrates the politics of space by touching upon the issue of “transforming the several into one” (Latour 2003, xx) and the movement from a multitude of distinct units towards the creation of a more cohesive unity, a movement which may end up producing a ‘we’ and a ‘they’ (Latour 2013). In this article, we explore how the politics of space empirically shows itself and unfolds on a micro level as the effect of a design strategy informed by bringing the organisation “out in new settings”. To this end, we study the confrontation between design policy and usage and we address the topics of space, organisation and politics by focusing on the corporate building as a medium for change.

In our analysis, we illustrate how the design of the building from back- to frontstage involved a ‘politics of openness’ that aimed at achieving purposes of symbolic and instrumental character in the sense of making the organisation transparent and more collaborative across departments. Then, we unfold the politics of spatial tactics taking

place as employees, in accomplishing everyday work, start enacting and resisting the new building and the open setting. We suggest that the building ‘makes room for change’ but as an effect of the spatial resistance and settlements as performed and negotiated by those consuming and inhabiting the building. We find that the politics of openness includes and excludes not only certain activities but also belongingness, which we illustrate through two types of settlement dynamics concerning ‘work’ and ‘identity’ issues. Here, we understand the notion of ‘settlement’ in its double meaning, pointing to the dual and reciprocal effort of *inhabiting* space while *negotiating and making compromises* in and with space.

The article proceeds as follows. We start by outlining our theoretical backdrop on organisational change related to space and resistance and outline our ‘tactical’ approach to questions of change, space and micropolitics. We then present the methodology followed by our empirical analysis. Finally, we discuss the findings and position of our contribution in the literature on organisational change that relates to space and politics.

Space, organisation and change

Since the spatial turn in sociology (Halford 2004) began migrating into organisation studies, organisation space has gained further momentum and currency. Generally, the role of space, architecture and materiality has however remained under theorised in the change management literature (Leonardi and Barley 2008; Lancione and Clegg 2013). The emphasis has been on conversational perspectives and prescriptive models in the mainstream literature (Elmholdt, Clausen and Madsen 2018). Yet, a number of studies do point at the role of architecture and space in facilitating changes in organisational identity, strategy and legitimacy (Lancione and Clegg 2013; Holloway Cripps 2013; Van Marrewijk 2009; Våland and Georg 2018; de Vaujany and Vaast 2013). For instance, de Vaujany and Vaast (2013) relate corporate architecture to questions of identity and legitimacy and show how changing the former NATO headquarters into a university allowed different organisational legitimacy claims, which were entwined with and animated by the building and its spatial legacy. They show how the implicated actors were managing organisational legitimacy by appropriating the building to appear as a modern university. As de Vaujany and Vaast (2013) note, architectural changes are inflected by “unintended consequences of changes in organisational space” (p. 728). Likewise, Våland and Georg (2018) address how space and identity merge in an architectural and organisational process of change. Illustrating how the design of a reception counter in a municipality demarcated differences in identity between staff and citizens, they suggest the notion of ‘spacing identity’, in which affective and material entanglements operate. Van Marrewijk (2009) argues for the role of architecture as a physical and symbolic embodiment of corporate strategies, making a call for involving managers in the design process. In a study of how a business school aimed to change identity through a new facility, Lancione and Clegg (2013) advocate for the importance of micropolitics in making identity transitions through the use

of buildings. Lancione and Clegg point at the micro level political negotiations and suggest that an important part of change is network maintenance in which relational practices and technologies that makes up the organisation are maintained during change. Managing change becomes a matter of being aware of the unconscious background of organisations where things are trying to be kept in place or maintained in order to work (Lancione and Clegg 2013, 138). In other words, these actions may be considered unwanted, but they are inevitable and important to the change process (Lancione and Clegg 2013).

Relating to the work of Lancione and Clegg (2013), another body of research on organisational change revolves around the notion of resistance (Dent and Goldberg 1999; Thomas et al. 2011). As Thomas and Hardy (2011) argue, resistance has been conceived very differently. While one part of the literature has been ‘demonising resistance’ and individualising change (Dent and Goldberg 1999) as something to overcome, another part embraces resistance as a signal of receptiveness to the request for change, yet seeking some accommodation of the change effort (Ford et al. 2008, 373). In contrast, Thomas and Hardy (2011) suggest a discursive approach to resistance where resistance is co-constitutive to power, which they suggest is an evitable part of change. Resistance becomes creative and generative and can be considered as a ‘politics of meaning’ where leaks of meaning are exploited to create accommodations of change (Thomas and Davies 2005). Courpasson et al. (2012) point to the political nature and role of ‘objects of resistance’ and how they may be mobilised to achieve a change effort. These areas of literature indicate the productive and micropolitical aspects of space and resistance in change efforts and sensitise us towards the role of tactical work in accommodating spatial and organisational change. In order to advance this understanding further we turn to the work of de Certeau and his notion of tactics as creative acts of resistance.

Micropolitics of spatial tactics

An important argument in the literature on organisational space is not to treat space as a passive and neutral container but rather underscore the generative aspects of organisational space (Kornberger and Clegg 2004). This brings forth a need for studying not only spatial layout, scales, decor and building shape but also how the social, personal and professional spaces are experienced and imagined by the actors *using* the physical setting (Taylor and Spicer 2007). For example, when zooming in on the ‘spatial tactics’ of street performers in public spaces, Munro and Jordan (2013) reveal the politics of space as artists negotiate spatial boundaries to demarcate a hybrid workspace in the public domain. In this regard, spatial tactics are political in the sense that they are to negotiate order by drawing new boundaries. Paraphrasing de Certeau (1984, xix) the term *tactic* designates ‘a calculus’ that cannot count on any proper fixed spatial or institutional localisation and it is in that sense different to what de Certeau describes as the logic of strategy. However, tactics do not operate voluntarily as they are always asserted and preconditioned in relation to “the non-autonomy of its field of action” (du Gay 1996, 165). Tactics provide

sensitivity towards the ways of using deployed by the implicated actors (du Gay 1996) and their ways of trying to maintain or appropriate certain ways of working (Lancione and Clegg 2013). However, to make the physical environment a resource for multiple purposes, spatial opportunities must be seized *in situ* by tactical navigation (de Certeau 1984). When chance offerings present themselves, a host of successive tactics and pragmatic ruses are mobilised to capture opportunities produced by the occasion or to actively turn particular events into openings by manipulation (de Certeau 1984). Organisational settings are often formal and governed by professional and occupational codes and employees are procedurally kept acting towards shared organisational and institutional goals. The familiarised narratives and rhetorical logic used by occupational groupings are likely to reinforce a hierarchical organisational space (Zhang and Spicer 2013). However, breaches of the proprietary powers do happen and the spatial openings created by the breaches may, if seized, give rise to change (Kornberger and Clegg 2004; Munro and Jordan 2013). Of particular interest is how these ‘cracks’ (de Certeau, 1984), are turned into a resource for innovation, change and organisational development.

Method

To provide a rich and concrete empirical account of the micropolitics of organisation space, we apply a qualitative research approach (Denzin and Lincoln 2011). The case for our study is the relocation of a large and tradition-bound Danish publishing company (AM) to a new modern office building. We chose this case purposefully as it represents a ‘forceful example’ (Flyvbjerg 2006) that enables us to take a *particular* vantage point for illustration of the *general* dynamics and types of politics involved in inhabiting and settling in organisation space. In the literature, various analytical approaches to organisational space have been applied either focusing on the materiality of how space is used, how the design of space may reinforce power relations and control, or by focusing on how space is experienced and interpreted by the people occupying it (Taylor and Spicer 2007, 335). In our study, we focus on the third body of research by looking into how employees react to, interact with and enact the new headquarters as they move in. Although buildings come across as fixed objects, we know lots of activities take place within and through them. The problem, however, is how to get past the fixed image of the building and to illustrate the continuous flow that a building always is (Latour and Yaneva 2008). One way is to zoom in on the daily activities and tactics performed by those consuming the building (de Certeau 1984). To this end, we draw on a combination of data collection techniques to capture our empirical account from semi-structured interviews, observation notes, documents and various objects (Silverman 1993). We apply a visual ethnographic strategy (Pink 2007) as a framework for guiding our data collection on how participants make sense of the built environment. To understand motives and strategies behind the relocation as well as the architectural design, we interviewed a member of senior management representing the organisation as a client as well as the responsible

architects. To understand user perceptions and experiences with the building, we selected 12 employees spanning departments, professions and hierarchies to ensure variation. We carried out two rounds of interviewing and had participants take photos before the second round, which produced 180 photos in total. We asked the respondents to take pictures of places in the building that had either value for them or where the building was of no value. It could be concrete and material dimensions of the building or symbolic and social aspects enabled or constrained by the building. Whereas round one took place just after moving in, round two took place one year after occupancy and followed up on the photographs. Interviews were all semi-structured, audio recorded and transcribed verbatim afterwards (Gubrium and Holstein 2002). Collected photos were all organised into themes with the support of interview transcripts, observational notes and documents such as architectural drawings and marketing materials. In total, three main themes emerged from the data concerning identity construction, perceived image and work activities (function/performance). This formed the basis for selecting events in our case that illustrated the politics of spatial change.

The case

“Many reasons supported the idea of moving to a new ‘lawn’. Not only the fact that the former building was dilapidated but importantly also the fact that we wanted to send a new and different signal to both employees and the outside world: to turn it all upside down; to change the organisation; to challenge it; and to get rid of old dogmas.” (CFO)

The case is the relocation of the corporate headquarters of AM, a Danish media company housing approximately 600 employees. AM is a historic and tradition-bound organisation that for over 100 years had its former headquarters located in the suburbs south of Copenhagen. Around the turn of the millennium, AM began a process of modernising the organisation making it an innovative media company ready for the digitalised era. This included both the issue of facility management and the matter of organisational development and change. AM consists of a series of publications, and in the former headquarters the various editorial offices of each of the publications were “ruling their own small kingdoms” both territorially and culturally, as one employee put it. Another employee, describing the feeling of walking the corridors of one of the editorial offices, supports this:

“When walking the corridors at editorial office ‘X’ you had the feeling of being in unknown territory – you were entering another world, to which you had no relation. You did not think of it as a part of AM but rather as a standalone magazine.”

Consequently, this produced silo mentality resulting in limited communication and cross-boundary collaboration between editorial teams leading to decreased organisational cohesion, a development the management was keen to change while still keeping intact the cultural distinctiveness and identity of individual publications. In addition, there was the issue of making the image of the organisation, as a modern and professional business, stronger in the eyes of external stakeholders. Altogether, AM believed this could be done more easily and effectively if the organisation was brought out in the open both organizationally and architecturally speaking. With this objective in mind, AM together with the architect began defining the design brief, which kicked off a comprehensive end-user participation process, in which employees iteratively participated closely with the architects in developing the design. Informed by AM's demands and needs, the design intention focused on bringing the organisation architecturally 'out in the open'. Having been housed for over 100 years in an old opaque red brick building consisting of long, narrow corridors with offices on a string, AM moved in 2009 to a transparent glass building designed with a large atrium surrounded by open and flexible working spaces. An office building that has proved to be a huge success. The Danish Association of Architectural Firms has, among others, highlighted the building as an example of architecture that creates value. Likewise, the design has been recognised by the City of Copenhagen as great architecture. This case works as the backdrop for our study, in which we do not question the value and success of the building but rather we explain the role of micro level politics of inhabiting organisation space.

Analysis

Starting with a comparison of the layout of the two headquarters, we show how the move is an example of relocating architecturally from 'back- to frontstage'. Whereas the increased number of front regions in the new headquarters inform and frame AM as a modern, open and innovative type of organisation, the character of the front region at the same time fixes a spatial spell (Goffman 1974) over the place, which, at the everyday practical level, creates resistance. The shift from back- to frontstage disrupts the status quo and the negotiated order requiring the organisation to engage in spatial renegotiations of order. By studying how AM architecturally turns the organisation from 'back- to frontstage', we explore the politics of openness and the spatial tactics involved. The analysis consists of three main parts. Part 1 analyses the strategy and design policy of the building by describing and visualising the locating from back- to frontstage. In the second and third parts, we zoom in on the tactics and focus on two central dynamics of inhabiting and consuming organisational space, which we illustrate by departing from photos taken by the respondents of our photo-ethnography. While Part 2 concerns the character of work and the importance of daily activities, Part 3 concerns the nature of identification and construction of a sense of belonging. Both, we argue, illustrate the dynamics of 'settlement'. By using the notion of settlement, we wish to emphasise the double meaning of the word, which

points to both *inhabiting* organisational space and the process of *negotiating* and making spatial compromises. We believe this double meaning of the word ‘settlement’ is illustrative and explanatory for the relation between organisation, space and politics.

Part 1: From back – to front stage

“The starting point for the construction was a triangle with curved fronts and a huge open space in the middle. It’s not the ideal shape for designing workspaces. Lots of square metres are lost on office aisles. On the other hand, we know how fantastic it is to be in the building – due to the shape, it has intimacy as well as openness; it has small closed areas as well as large open spaces.” (Senior architect)

The contrast described above is the effect of the design solution to AM’s wish to bring out in the open the various editorial teams and departments while keeping their core identity intact. The new building was architecturally very different to the old one. As illustrated in the six simplified layouts (Figure 1), one main contrast between the two buildings was in terms of back and front region areas. The former domicile (Diagram 1) had a small reception area on the ground floor and appeared closed and opaque from the outside. When visitors arrived at the reception they were led towards the staircase and elevators. When walking the corridors, closed doors protected employees in their backstage regions of the organisation.

Diagram 1-3. Layout of the former headquarters

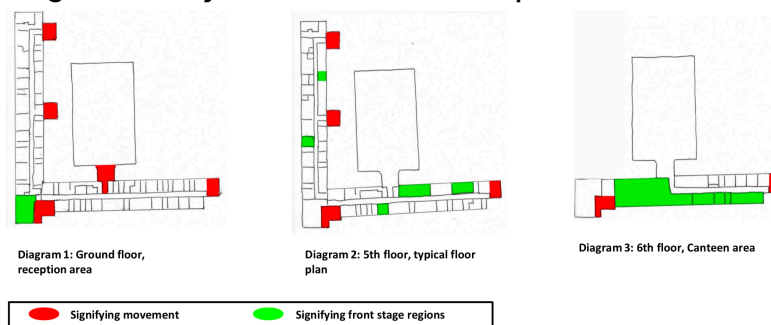

Diagram 4-6. Layout of the new headquarters

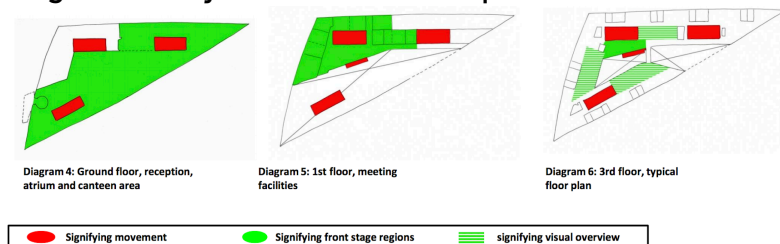

Figure 1. Simplified layouts (Diagrams 1–6): the green colour signifies frontstage regions and the red colour signifies the staircase and elevators.

In contrast, the ground floor of the new domicile (Diagram 4) is almost entirely a frontstage region supporting the idea of making the organisation more transparent. In continuation of the reception area, one is led into a large and open atrium with the canteen on the left as an integral part of the ground level (in contrast to Diagram 3, in which the canteen is isolated on the sixth floor). Office spaces, meeting rooms, lounges and quiet rooms in varying spatial dimensions encircle the fan-shaped atrium – from closed to open. If taking the staircase, one is, due to the terracing and retreating floor levels, invited to look into the backstage regions of the editorial groups while climbing the stairs upward. If taking the elevator, such peeks are also allowed when using the lounges in front of the elevator shaft at every level (shaded green in Diagram 6). In contrast to the former domicile, few choice points such as corridor intersections and door openings characterise the layout of the new domicile. The ambition was a high degree of architectural legibility, and to create many gathering points where employees can meet and interact. As an employee notes, “the number of colleagues you meet and interact with is multiplied by 100 compared to the former location”. The design of the new building provided the physical blueprint for the ambition of bringing people together. To many of the employees this indeed was the case, as an employee working in a support function notes:

“There is a much stronger feeling of unity, between magazines. I used to be intermediary but now they just meet, walk by each other and set up appointments etc. It makes my job much easier in all aspects; that we think ‘us’ and not ‘me’.”

While the respondent describes how the shift from back- to frontstage provides the organisation with the opportunity to have smoother cross-boundary collaboration, the character of the frontstage design also reflects a new image of the organisation as modern and professional. As an employee working within sales says: “when I book meetings people come here, they want to see this temple. I’m proud to invite them, which I never did in the former building – I’d rather go to them”. However, the employees and management are, as well as the architect, aware of the fact that the trilateral site “with an atrium in the middle, around which everything else then has to function” comes at a cost (CFO). For instance, the openness and high movement frequency also has downsides as described by an editor: “you feel exposed down there (the atrium). You are afraid that people hear what you say, so you consider the type of meeting or talk you engage in”. This illustrates the presence of competing matters of concern, which brings to the fore the need for negotiation of ‘trade-offs’. The relocation makes certain activities possible while others are constrained, and in this setup, the organisation and its members must settle. This is complicated by the fact that the spatial layout is a sort of Janus face – what may afford meaning and value to some employees are constraints to others –requiring organisations to continually fine-tune how it exploits and explores its workspaces.

Part 2: Work settlements

With the relocation, taken for granted organisational orders, routines and practices are interrupted for either good or bad. In the example below, it becomes clear how spatial tactics are performed to renegotiate the organisational order. In the new building, various tasks and activities are taking place simultaneously: writing articles, various meetings, advertisers pay visits, photo shoots, styling, interviewing, editing, eating lunch and using the bathroom, etc. A fundamental work task in a media company is photo editing. This task is embedded in a web of relations and concerns that are in play when carrying out such mundane everyday work. In the new building, the negotiated order concerning this particular task had to be renegotiated as an implication of the openness of the new spatial design, in which employees are differently placed.

In the former building, it was possible to completely black out the rooms when one was editing photos due to the spatial layout and closed exterior. The new building and office design challenge this specific working requirement. The idea of openness meant that photo editing was to take place in the very neat and minimalistic open office space. It was not possible to black out a room or go elsewhere, which caused difficulties in performing the primary task of the photographers. Consequently, as an interim solution, employees began setting up umbrellas to shield the sun when editing photo material at the workstations (as illustrated in the right photo in Figure 2). An employee working with layout explained how they tried to bypass the problem with the new design by putting up umbrellas: “the sunlight that enters through the crack in the shutters on the windows finds its way to our screens. It is not optimal, but the umbrellas take away the worst light”.

Figure 2. Pictures of the use of umbrellas to shield social contact and sun light

This was at odds with the ‘politics of openness’ as declared in the design policy, which implicitly required neat workstations without messy arrangements. The umbrellas, however, became an artefact symbolising the professionals working with photography and

editing. According to the professionals working with editing and photography, the best solution had been to have dark rooms or more advanced methods for shading their screens. Over time, the umbrellas came to work as an agreement, as a photographer explains:

“It is a big issue (the sunlight) but we solve it this way. The problem is that we cannot just black out the room because then somebody complains about us shutting the natural light out and then it’s kind of a compromise with the umbrellas.”

The photographers did, however, not only use the umbrellas for editing. The open office made it difficult to demarcate private spaces; hence, at times certain spaces were seized for other purposes than the functional aspects of work (illustrated in the left photo in Figure 2). In this photo, the same photographer found that the umbrella could perform other functions than allowing him to achieve high quality editing. He used the umbrellas that were to shield computer screens from the sun to shield himself from other people, thus creating a backstage within the open office. Due to the character of the frontstage region, he enjoyed withdrawing into this self-made place of ‘refuge’. In order to achieve work, the editor had to be able to edit images, which is a primary job function but in addition to this he also enjoyed being able to withdraw to talk and socialise with close colleagues and to have time on his own. Using the umbrella made daily work life possible in situations where the building did not support it due to sunshine or too much traffic in the open space. In turn, the installation of umbrellas enabled multiple purposes, but their use was not uncontested by other professionals in the office. For instance, other professionals sitting in the open office in other functions enjoyed the sunshine and in particular the open view into the harbour, as described by a journalist: “well, yes. If you just look out, then you are fresh again. It is so nice, and something of great importance for me in my everyday work life”. Putting up umbrellas was interrupting this aspect of the building and was to some extent controversial, however, the umbrellas were, after a while, accepted as an ‘object of work’.

In sum, the re-ordering of the office was justified by the characteristics of the work task that provided an occupational mandate for the photographers to put up umbrellas in the office space. While this mandate was to some extent considered legitimate, the activity nonetheless was also at odds with the design policy and constraining some of the other employees. The umbrella initiative also reinstated professional work differences in the office. Hence, the building may from afar look as a physical and fixed object, but its meaning and value may change as boundaries are drawn and some activities are included or made possible while others are excluded or constrained. By drawing new task related boundaries, employees, in our case, learned to settle in the new building as well as to settle various trade-offs.

Part 3: Identity settlements

As the example above illustrated, spatial tactics were mobilised by work arrangements and the need to perform job tasks. Below, we illustrate how inhabiting the building not only asserted tactics originating from a need for ‘work settlements’ but also from a need for ‘identity settlements’. Below, we zoom in on another concrete episode, which illustrates the fundamental aspect of belonging and identification. Taking the photos (Figure 3) as a starting point, we illustrate the web of relations and concerns that are also at play in organisation space as issues of identity and the ability to align organisational identity, image and culture are disrupted by the relocation and organisational change effort.

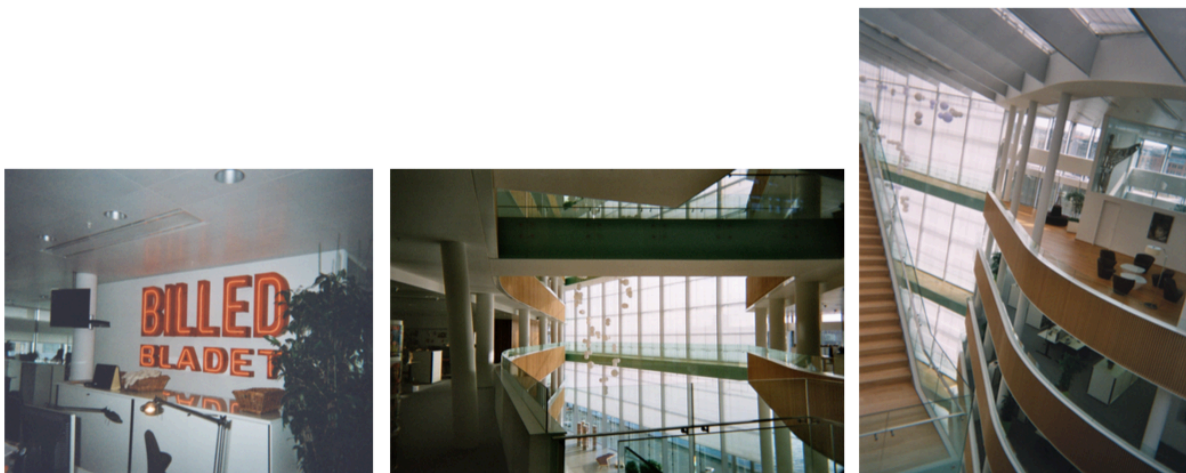

Figure 3. Pictures of a neon light of a magazine title, view into the atrium and view to the owner offices.

The three photos in Figure 3 have been taken by three different employees and depict the complexity and controversy associated with moving from back- to frontstage as part of the organisational change. As already stated, a main strategy for moving was to be located in a building that supported the new identity as a coherent and modern media company. The photo in the middle illustrates what several of the respondents agree upon, namely how the openness and the view into the offices located around the atrium at the centre of the building connect the many subunits, which have resulted in a feeling of unity and being one corporate brand. When describing the reason for taking the photo the respondent explains how the openness has enabled not only more contact with ‘outsiders’ from other departments and magazines but also respect for their work and who they are due to the fact that you “see what goes on”. Another employee describes a similar feeling when contemplating how “it’s probably the AM ‘spirit’ that has begun to take over – the fact, that we actually work in the same place”. This was not a matter of fact in the former building that incited fragmentation due to the spatial layout. The awakening of the ‘AM spirit’ is likely an effect of the architectural design, which is supported by another respondent who attributes the change to the layout of the building. The breaking down of

corridors and walls help facilitate this by the politics of openness. An employee describes how the stronger sense of community has fortified the identification to AM as a corporate brand rather than working solely in the sub-brands (publications), which was one of the main purposes of the relocation. The following account illustrates a very concrete and simple but nonetheless valuable effect of this:

“When we are sent to take photos of a particular event, then we do it for each other now. We do not need to send three photographers each representing their own magazines. It is far more frictionless than ever before.”

However, the feeling of cohesion is not only facilitated by enabling proximity and removing physical boundaries leading to more frequent collaboration but also by the symbolism of the building, which the third picture in Figure 3 depicts. It shows the office of the owners at the top floor. A totem pole is visible behind the glass wall of the office and outside in the waiting area are placed some cultural artefacts. The employee took this picture as it reminds her of the history and legacy of the company, but also as an illustration of how “management is far more visible due to the layout of the building. We see them more often. We are reminded of the fact that they are made of flesh and blood. That matters a lot”. This makes the employee more prone to identify with the organisation. The symbolic nature of the building is likewise helping achieve ‘identity settlements’ in terms of being proud of their membership. As the employee notes:

“You are reminded of what this is all about: we are a large company. Lots of money, lots of customers. You are proud when guests are on visit, and they see it. Many places in the building reflect this.”

What the employee explains here is how the ensemble is reconfigured and everyone is reminded that they are one. The unification of the office design and the majestic image of the building may produce a sense of belonging; however, it is not without controversy. To some employees, the openness and feeling of unity has a counter effect in regard to remaining distinct. As an employee describes it:

“We wanted to put up posters in our department to signify ourselves. They were up for a short period of time before it was reprimanded and taken down. It is not possible to recognise us, which I think is a shame. It could be any type of company that lives here.”

As the quote indicates, the politics of openness brings identity at stake concerning the fundamental question of who ‘we are’; one company and not the many. This challenged, to some degree, the established identities related to units and magazines. Here, managerial decisions and facility management concerns overruled identity concerns, which had the

effect of making some of the inhabitants feeling invisible. This was, in some cases, handled through acts of resistance and tactics that seized space to renegotiate order thereby making a place for belonging. The picture of the red neon light illustrates the ‘victory’ and identity settlement that one of the departments had. The employee who took the picture is from one of the well-established magazines that had its identity challenged by the relocation. It is a neon light of the name of the magazine and the artefact is a highly historic and (in)famous family gem and symbol from the former office. When the light is on, you are able to see the sign from afar due to the openness of the building, which makes it an important marker and object of demarcation. The sign worked as an instantiation of old boundaries. While this was important to the employees from this magazine, to other employees and departments, this is not important at all. As an employee notes: “we did not have any special kind of memories or ‘gems’ that just had to come with us to the new building. To be honest, I do not care at all”. For the employee who took the picture, the sign had importance because it afforded the possibility to signal to the rest of the organisation who inhabited this particular area of the office landscape but also in relation to their sense of self in the organisation.

What the pictures and episodes in this part illustrate is how the same space (the open atrium) makes place for different ways of ‘identity settlements’ containing various trade-offs. For some, demarcation matters, for others not. For some, the politics of openness makes invisible, for others it makes visible. Here, we see how the performed spatial tactics and the level of compromise between involved actors define the outcome.

Discussion

Through the analysis, we unfold how the architectural design and layout of the new building enact a ‘politics of openness’ by bringing things to the front, providing valuable opportunities as well as challenges. The design policy supports the strategic vision of creating a new modern identity for AM, in which individual publications were gathered in one united media house. Following the analysis, we point out some theoretical implications. Our analysis has shown how the politics of openness promising one united company produced both opportunities and difficulties concerning valued differences. The order proposed by the open design was, to some degree, resisted in parts two and three through renegotiation of organisational orders. Our findings resonate well with our inspiration from de Certeau (1984) and the way he contrasts the logic of ‘strategy’ with the logic of ‘tactics’. Accordingly, “strategies conceal beneath objective calculations their connection with the power that sustains them” (de Certeau 1984, xx). In our case, we consider these strategies to be visible in the building plans and design policy that suggest an open and united mode of organising. As du Gay (1996) notes, “strategy proceeds as if it has its own ‘God’s eye view’ from which it can reflect on the everyday. It involves a victory of place over time, and a mastery of places through sight” (p. 89). In contrast, tactics introduce “movement into the system” (de Certeau, 1984, xx), which is exactly what, for example,

the use of umbrellas and the red neon sign reflect. We find that the strategy of the design policy creates boundaries that include and exclude certain actions and activities but also issues of belongingness and identity. Hence, the organisation's change effort is political. Yet, through local tactical and spatial work, employees creatively invoke movement and repurpose and re-order organisational space in order to settle in.

We suggest that the issues of work and identity settlements are micropolitics in action that have to do with renegotiating the composition of the 'we' (Latour 2013) and it has to do with redrawing boundaries that create certain inclusions and exclusions. Our study points towards the importance of paying attention to the micro level spatial politics when buildings are used for driving organisational change. The new building 'makes room for change' in the sense that it facilitates an arena where managerial intentions and everyday practical concerns of employees can intertwine, align, be resisted and transformed. This process invokes resistance and negotiations over meaning (Thomas and Davies 2005) as illustrated in the two types of settlements. Here, we highlight the importance of *resistance* during change, which describes the situated and tactical work employees perform as they enact the new workspace and effectuate change transformations. In this regard, our study provides two main contributions, one within the general literature on space in organisations and the second within change management.

First of all, our analysis contributes to the literature on organisation space and change. This literature has mainly been focusing from a macro perspective on how organisational processes of change involving architecture are used for identity change. Hence, the focus has only, to a limited extent, been on the actual use of space. The new building made use of large, open and flexible workspaces compared to the former building as illustrated by the comparison of spatial layouts. As our account illustrates, the design programme offers various affordances that both enable and constrain, for instance among and between employees working with layout and those with other professional identities. We argue that design policies are highly controversial but productive at the micro level and they are up for negotiation between organisational members as they inhabit and appropriate the building. This is illustrated in our case by how some employees engage in an effort to repeal the spatial spell cast by the character of frontstage region while others embrace it as productive (Goffman 1974). In this regard, we add to studies of organisation space by zooming in on the micro-orderings taking place between buildings and their inhabitants. We build on recent empirically grounded research regarding daily spatial practices, by which organisational space is produced and reproduced (Van Marrewijk and Yanow 2010; Munro and Jordan 2013). Our inquiry joins this call by demonstrating how employees settle in by navigating the various tasks that their work environment is comprised of while balancing issues of identification and belongingness. Thus, we contribute to the literature on organisational space and change by showing how spatial tactics redraw boundaries and become micropolitical.

The second contribution relates to previous studies of the role of resistance in change efforts. Resistance to change is a key concept in the literature on organisational change. Whereas earlier studies have conceived resistance with an individual deficit, our

study extends the studies of Thomas and Hardy (2011) highlighting the creative and productive role of resistance and the role of objects in this process (Courpasson et al. 2012). In our case, we see how spatial resistance evokes redesign, compromises and eventually a settlement by the use of mundane artefacts. We support Thomas et al. (2011) then, who suggest we understand acts of resistance, not only negatively, but also as productive aspects of producing change. The building has proved to be a huge success not despite instances of resistance but because of. In fact, we may see the success of the building as an effect of the many micro-negotiations that mobilise employees to engage in modes of re-ordering as when the layouter re-ordered organisational space by the means of an umbrella. In the situation, the building is repurposed to make the change effort fit the work of professionals working with layout. In other words, the repurposing may not serve as just violating an original intention from the architect or management, rather it is an essential performative part of making the building work and illuminates how space is constantly being made and remade, making the building a moving project (Latour and Yaneva 2008). Whereas previous studies of resistance have often emphasised the discursive aspects of resistance (Thomas and Hardy 2011; Thomas et al. 2011), our study contributes to research showing how resistance to change also involves the use of mundane artefacts. Extending Courpasson et al. (2012) and their focus on objects of resistance in terms of texts and reports, we show how mundane materials such as an umbrella or a sign may settle a micropolitical and spatial negotiation over meaning. In line with literature on resistance as a creative, generative or productive act (Thomas et al. 2011), we suggest that it is by invoking materials and space that resistance is performed, and we may benefit from being sensitive to how space is used to perform resistance and where and how micropolitical boundaries are drawn and redrawn.

Conclusion

We started out by raising the question of what role spatial tactics play in making room for organisational change. We conclude that spatial tactics become key for making change work, which we have argued have both practical and theoretical implications. Taking a successful building as point of departure, we found that the micro-politics of change-work is important to understand how a building comes to 'work' in organisational change. The success of the building is *also* an effect of multiple preceding actions and situations, which in our case is illustrated by the underlying spatial tactics performed as inhabitants 'settle' in organisation space. Our focus on the micropolitics of spatial tactics imply the attentiveness towards how 'settlement' is both a matter of inhabiting space and negotiating compromises in and with space, which are heterogeneous and on-going accomplishments involving physical and social arrangement as well as references to occupational knowledge in terms of work characteristics and identity. We believe such focus to be a promising avenue for further research, and we advocate travelling deeper 'into space' in order to explain more thoroughly how to 'make space for change'.

References

- Courpasson, D., Dany, F., and Clegg, S. (2012). Resisters at Work: Generating Productive Resistance in the Workplace. *Organization Science*, vol. 23(3), pp. 801-819.
- Courpasson, D., Dany, F. and Delbridge, R. (2017). Politics of Place: The Meaningfulness of Resisting Places. *Human Relations*, vol. 70(2), pp. 237-259.
- Dale, K. (2005): Building a Social Materiality: Spatial and Embodied Politics in Organizational Control. *Organization*, vol. 12(5), pp. 649–678.
- Dale, K. and Burrell, G. (2008): *The Spaces of Organization and the Organization of Space: Power, Identity and Materiality at Work*, Basingtoke: Palgrave Macmillan.
- Denzin, N. K., and Lincoln, Y. S. (2011). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Dent, E. B., and Goldberg, S. G. (1999). Challenging “Resistance to Change”. *The Journal of applied behavioral science*, vol. 35(1), pp. 25-41.
- de Vaujany, F. X. and Vaast, E. (2013). If These Walls Could Talk: The Mutual Construction of Organizational Space and Legitimacy. *Organization Science*, vol. 25(3), pp. 713-731.
- Du Gay, P. (1996). *Consumption and identity at work*. London: Sage Publications.
- Elmholdt, K. T., Clausen, R. T. and Madsen, M. (2018). Seductive Atmospheres: Using Tools to Effectuate Spaces for Leadership Development. *Journal of Change Management*. Available at: DOI: 10.1080/14697017.2018.1453856.
- Elsbach, K. D., and B.A. Bechky. (2007). It's More Than a Desk: Working Smarter Through Leveraged Office Design. *California Management Review*, vol. 49(2), pp. 80-101.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings about Case-study Research. *Qualitative Inquiry*, vol. 12(2), pp. 219-245.
- Ford, J. D., Ford, L. W., and D'Amelio, A. (2008). Resistance to Change: The Rest of the Story. *Academy of management Review*, vol. 33(2), pp. 362-377.
- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Gubrium, J. F. and Holstein, J. A. (eds.). (2002). *Handbook of Interview Research: Context and Method*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Halford, S. (2004). Toward a Sociology of Organizational Space. *Sociological Research Online*, vol. 9(1), pp. 1-16
- Hernes, T. (2004). *The Spatial Construction of Organization*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Holloway Cripps, K. G. (2013). Art Imitates Life: Art and Architecture as a Driving Force for Change. *Journal of Organizational Change Management*, vol. 26(1), pp. 49-63.

- Kornberger, M. and Clegg, S. (2004): Bringing Space Back in. *Organization Studies*, vol. 25(7), pp. 1095-1114.
- Lancione, M. and Clegg, S. (2013). The Chronotopes of Change: Actor-Networks in a Changing Business School. *Journal of Change Management*, vol. 13(2), pp. 117-142.
- Latour, B. (2003). What if We Talked Politics a Little?, *Contemporary Political Theory*, vol. 2(2), pp. 143-164.
- Latour, B. (2013). *An inquiry into modes of existence*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, B and Yaneva, A. (2008). Give Me a Gun and I Will Make All Buildings Move: An ANT's View on Architecture. I: Geiser, R. (red.) (2008). *Explorations in Architecture: Teaching, Design, Research*, pp. 80-89, Basel: Birkhauser.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.
- Leonardi, P. M., and Barley, S. R. (2008). Materiality and Change: Challenges to Building Better Theory about Technology and Organizing. *Information and organization*, vol. 18(3), pp. 159-176.
- Massey, D. (2005). *For space*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Morgan, G. (2006). *Images of Organization* (updated edition). Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Munro, I. and S. Jordan. (2013). Living Space at the Edinburgh Festival Fringe: Spatial Tactics and the Politics of Smooth Space. *Human Relations*, vol. 66(11), pp. 1497-1525.
- Pink, S. (2007). *Doing visual ethnography: Images, media and representation in research*. London: Sage Publications.
- Silverman, D. (1993), *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*, London: Sage Publications.
- Taylor, S. and Spicer, A. (2007). Time for Space: A Narrative Review of Research on Organizational Spaces. *International Journal of Management Reviews*, vol. 9(4), pp. 325-346.
- Thomas, R., and Davies, A. (2005). Theorizing the Micro-politics of Resistance: New Public Management and Managerial Identities in the UK Public Services. *Organization studies*, vol. 26(5), pp. 683-706.
- Thomas, R. and Hardy, C. (2011) Reframing Resistance to Organizational Change. *Scandinavian Journal of Management*, vol. 27, pp. 322-331.
- Thomas, R., Sargent, L. D., and Hardy, C. (2011). Managing Organisational Change: Negotiating Meaning and Power-resistance Relations. *Organisation Science*, vol. 22(1), pp. 22-41.
- Van Marrewijk, A. H. (2009). Corporate Headquarters as Physical Embodiments of Organizational Change. *Journal of Organization Change Management*, vol. 22(3), pp. 290-306.
- Van Marrewijk, A. and Yanow, D (eds.) (2010). *Organizational Spaces: Rematerializing the Workaday World*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

- Våland, M. S and Georg, S. (2018) Spacing Identity: Unfolding Social and Spatial-material Entanglements of Identity Performance. *Scandinavian Journal of Management*, vol. 34, pp. 193-204.
- Zhang, Z. and Spicer, A. (2013). 'Leader, you First': The Everyday Production of Hierarchical Space in a Chinese Bureaucracy. *Human Relations*, vol. 67(6), pp. 739-762.

Trampolinhuset: Kulturelt rum som politisk modspil

Signe Brink Wehl, ph.d., Head of Arts, Roskilde Festival

Trampolinhuset i Københavns Nordvestkvarter er et mødested for asylansøgere, aktivister og generelt alle interesserede. Huset startede i 2010 som et kunstprojekt, der skulle sætte fokus på forholdene i de danske flygtningelejre, og huset skulle fungere som et fristed og vise et alternativ til udlændingepolitikens rammer. I dag eksisterer Trampolinhuset stadig, og flygtningedebatten er et mindst ligeså aktuelt omdrejningspunkt i den politiske debat. Med begrebet Critical Spatial Practice argumenterer arkitekturprofessor Jane Rendell (2006) for, at arkitektur og rumlig kunst har et særligt potentiale for at skabe kritik, frirum og forandring. Denne artikel diskuterer med udgangspunkt i Trampolinhuset og Rendells teoretiske koncepter, hvordan kulturelt rum kan være politisk modspil, og hvordan kunst kan spille en rolle heri. Konkret undersøges det i hvilket omfang og hvordan Trampolinhuset som rum og som kunstprojekt har været politisk aktør og forandringsagent.

Baggrund

Trampolinhuset i Københavns Nordvestkvarter er et forsamlingshus for asylansøgere, aktivister og alle, der ønsker at engagere sig i husets aktiviteter. Oprindeligt startede huset som et kunstprojekt. Det var en kritik af forholdene i de danske flygtningelejre, og huset skulle fungere som et fristed og vise et alternativ til udlændingepolitikens rammer.

Den oprindelige gruppe af initiativtagere til huset var de to kunstnere Morten Goll og Joachim Hamou foruden kurator Tone O. Nielsen samt et bredt netværk af kunststuderende, aktivister og asylansøgere. Projektet opstod i kølvandet på den store civile ulydighedsaktion Luk Lejren i 2008, der var en aktion, som rettede kritik mod forholdene i de danske asylcentre. Gruppen ville som en del af deres kunstneriske praksis forbedre rammer og vilkår på asylcentre. Fokus var i udgangspunktet på forbedring af det fysiske miljø på asylcentre. De ville starte et sted, hvor de mente, at de kunne gøre en mærkbar forskel (Blankholm 2011).

Gruppens vision var at bruge et æstetisk greb og en socialt engageret metode til at forbedre rammerne på centrene. Arkitektonisk indretning, maling af rummene, billeder på væggene og inddragelse af beboere i den rumlige forbedring skulle skabe et bedre, mere inkluderende og sanseligt miljø og dermed forhåbentligt forbedre livskvaliteten for

asylansøgerne på centrene. I tråd med ideen om, at kunst og indretning på hospitaler kan have en helbredende effekt, skulle et visuelt skønnere miljø, som beboerne kunne have indflydelse på, have en positiv virkning på beboernes tilværelse på centrene.

Allerede i opstarten af projektet begyndte kunstgruppen dog at tvivle på, om maling og møbler ville give den ønskede effekt. Kunne det indretningsorienterede greb være med til at løse kerneudfordringen på asylcentrene? Der var overskyggende og mere alvorlige udfordringer, som fik ideen om forskønnelse til at blegne. Beboerne på centrene savnede en grundlæggende oplevelse af værdighed, selvstændighed og mulighed for engagement og meningsfyldte aktiviteter i deres egen hverdag. Yderligere beskrev beboerne en tilstand af afmagt og modløshed forårsaget af uvisheden om tvangsudvisning. Det faktum, at beboerne på centrene var isoleret fra det omgivende samfund, og hverken måtte arbejde eller uddanne sig, skabte en stemning af magtesløshed, da de ikke havde mulighed for at engagere sig i det miljø og det samfund, som de nu var en del af (Goll 2017).

En arbejdsgruppe udgjorde tænketanken og strategien, som de betegnede som Asyl Dialog Tanken. Her er den grundlæggende tanke, at asylansøgerne selv er drivkraften i arbejdet for bedre vilkår. Asyl Dialog Tanken blev forløberen til Trampolinhuset. Her formuleredes gennem workshops i asylcentrene bud på, hvad der kan hjælpe asylansøgere ud af den situation, de befinder sig i.

“Det, som asylansøgerne fortalte os i disse workshops, gjorde os klogere på hvad der er galt med centrene, og hvad der er galt med lovgivningen. Ud af det kom ideen om, at vi bliver nødt til, så længe folk er fanget i det her system og venter på en form for afgørelse – asyl eller udvisning – at etablere et tredje rum. Et rum hvor asylansøgere og folk med statsborgerrettigheder kan mødes på lige fod, med lige rettigheder, og arbejde for bedre vilkår. Det blev så til ideen om Trampolinhuset.” (Initiativtager og kurator Tone O. Nielsen i interview med Klokhøj 2011)

Kunstnergruppen nåede i samråd med asylansøgere på Center Sandholm og Kongelunden til en erkendelse af, at det ikke var asylcentrenes rammer, men derimod udlændingepolitikens restriktioner, der fastholdt asylansøgerne i en passiv tilstand. Tilstanden for asylansøgerne var altså i højere grad fremkaldt af de juridiske rammer, de befandt sig i. Beboerne havde ifølge lovgivningen ikke mulighed for at tage et job og på den måde blive engageret i det danske samfund. Ligeledes havde asylansøgernes børn ikke mulighed for at gå i skole eller daginstitutioner og dermed skabe et meningsfuldt hverdagsliv (Blankholm 2011). Ifølge kunstnerne ville det virke som at sminke den passiverende situation asylansøgerne befandt sig i ved blot at ændre på det fysiske rum på centrene. Ny indretning af de eksisterende centre blev således ikke omdrejningspunktet for den kunstneriske proces.

Kunstnerne ønskede at skabe et alternativt rum og samtidig havde deres visioner forskudt sig fra en fysisk forandring af det eksisterende til at skabe et alternativ, der kunne

bringe beboerne ud af den passive offerrolle og tilbyde et decideret alternativ til asylcentre (Goll 2017). Derfor opstod visionen om et tredje rum; et alternativt sted, et fristed og en moddiskurs, der kunne være afsæt for asylansøgere til at indgå i det danske samfund med værdighed, frihed og mod; et modspil, der arbejder for et andet politisk rationale end den gældende og lovgivende diskurs, der satte rammerne for asylcentre. Det blev således til Trampolinhuset og ideen om trampolinen som fundament, der giver energi til at være afsæt for en ny livsbane (Blankholm 2011).

Denne artikel undersøger, hvordan kulturelle moddiskurser som Trampolinhuset kan skabe nye politiske frirum. I denne artikel bruges rumlige konceptuelle begreber om etablering af frirum og kritik primært fra Jane Rendells koncept *Critical Spatial Practice* (2006) og supplerende fra byrumssociologen Ole B. Jensen (2004) og kunsthistoriker Miwon Kwon (2004) til at undersøge den rumlige kunsts særegne kritiske potentiale som politisk modstand. Afslutningsvis diskuterer artiklen, med perspektiver fra Claire Bishop, Chantal Mouffe og Andrea Phillips, kunstens kritiske og socialt engagerede rolle, samt hvorledes kunsten kan og bør indtage en socialt engageret og politisk rolle i samfundet.

Trampolinhuset som politisk rum

Trampolinhuset har - til trods for det eksperimentelle udgangspunkt - eksisteret som et medborgerhus for asylansøgere i snart 9 år. Dagligt frekventerer mennesker fra over 40 forskellige nationaliteter huset. Det har haft lokation forskellige steder i København, men grundideen er uforandret: Et medborgerhus og et fristed for asylansøgere, aktivister og andre borgere i Danmark, der ønsker at engagere sig i husets aktiviteter (Bonde 2011). Der kommer stadig flygtninge til Danmark, og derfor er flygtningedebatten stadig et aktuelt omdrejningspunkt for politisk debat i Europa og i Danmark. Huset har fra 2010-2015 været støttet af OAK Foundation og fra 2014 af Udlændingestyrelsen sammen med en række private fonde, Kultur og Fritidsudvalget samt Områdefornyelsen i Københavns Kommune (Trampolinhuset 2018).

Initiativtagerne bag trampolinhuset bruger i dag særligt tre forskellige metodiske greb til at skabe den forandring, som de ønsker, at Trampolinhuset skal være katalysator for. En metode er skabelsen af et demokratisk medborgerskab, som giver den enkelte forbedrede muligheder for at indgå i en demokratisk debat. En anden metode er at bruge kunst som en forandringsagent og skabe forandring af den politiske situation gennem kunsten. Og en tredje metode fokuserer på at åbne huset op gennem strategiske partnerskaber med fonde, institutioner, organisationer og kommune.

Demokratisk medborgerskab

I huset arbejdes ud fra et holistisk perspektiv, hvor visionen overordnet er et nyt asylsystem, der giver alle lige muligheder for at deltage i samfundet. Denne metode fokuserer på at styrke brugerne gennem deres eget engagement. Derfor er der en vifte af aktiviteter, der sigter mod at styrke brugerens muligheder for netop at deltage i samfundet. Der er aktiviteter såsom jobtræning, uddannelse, demokratisk praksis, systemforståelse og juridisk rådgivning. Derudover fokuseres der på at etablere et socialt netværk for at styrke den enkeltes forudsætninger for integration i samfundet.

Husets daglige aktiviteter består primært af brugerdrevne initiativer. Brugere er selv med til at sætte rammerne om hverdagen i huset. Der holdes ugentlige husmøder og fællesspisningsarrangementer, hvor der diskuteres alt fra global flygtningepolitik til organisering af dagligdagen i huset. Desuden tages der beslutninger om nye aktiviteter lige såvel som den strategiske udvikling af huset drøftes. Huset har dagligt åbent og rummer en skrædder, et cykelværksted, en frisør samt børneaktiviteter og -pasning og sågar en Kvindeklub. Huset har et fælles køkken, hvor der er en madklub og et cateringfirma, *Sisters Cuisine*, som er drevet af en gruppe kvindelige brugere i huset. Brugere får således både mulighed for at sætte egne kompetencer i spil, danne fællesskaber og planlægge kollektive aktiviteter. Det er således en del af metoden at styrke det enkelte individ i forhold til muligheden for at udfolde dets eget potentiale (Hansen 2018).

Foruden de daglige aktiviteter findes en række mere strategiske initiativer fra husets side. De har til formål at understøtte brugerne ved at styrke dem i mødet med det danske samfund samt at kaste et kalejdoskopisk lys på migrationsproblematikker (Goll 2016). Der er etableret sprogskole, hvor brugerne selv kan undervise i og modtage undervisning i dansk, engelsk, arabisk, farsi og fransk. Der afholdes demokratiworkshops og der tilbydes både mulighed for arbejds- og uddannelsespraktik i huset, der kan føre til praktik på arbejdsmarkedet. Desuden har huset egen retshjælp, der drives af frivillige jurister. De kan hjælpe asylansøgerne ift. de udfordringer, de møder i det danske retssystem. Der er en frivillig drevet læge- og psykologklinik. Asylansøgere har adgang til det danske sundhedsvæsen, men forankringen af klinikken i huset har stor relationel betydning, da mange kommer med en mistillid til systemet og derfor kan have svært ved at opsøge lægehjælp i det 'almindelige' sundhedssystem. Her er Trampolinhusets klinik et tilbud i velkendte rammer, da det er integreret i deres hverdag i huset (Kristensen 2016).

Disse aktiviteter har til formål at muliggøre deltagelse i samfundet for det enkelte menneske. Husets leder Morten Goll lægger i en artikel om Trampolinhusets demokratiske model for medborgerskab vægt på følgende elementer:

“Vi har gennem årene udviklet en model, der hviler på tre søjler. 'Socialt netværk', 'Demokratisk Medborgerskab' og 'Rådgivning/Systemforståelse'. Ved at give muligheden for et socialt netværk, som også omfatter danskere, vokser asylansøgere ind i rollen som medborgere uden CPR-

numre. Mange af vores frivillige fra asylcentre udtrykker, at i Trampolinhuset er man et ganske almindeligt menneske, mens man i asylcenteret er et nummer i en statistik. Asylsystemet behandler dig som klient, mens Trampolinhuset giver dig mulighed for at træde i karakter som et individ med resurser, som fællesskabet har brug for.” (Goll 2017)

Tanken her er, at muligheden for engagement og demokratisk medborgerskab for asylansøgerne vil øge deres integration i det danske samfund.

Kunst som forandringsagent i Trampolinhuset

Trampolinhuset udsprang som et kunstprojekt, og kunsten spiller forsat en central rolle i huset ved at være en socialt engageret praksis. En praksis der ved at formidle kunst både kan give husets brugere nye kundskaber og åbne huset for omverdenen.

I 2014 blev den selvejende institution udstillingsstedet *Camp – Centre for Arts on Migration Politics* en indlejret og fast del af huset. På de ugentlige husmøder havde brugerne i en længere periode drøftet de muligheder, et kunstcenter integreret i huset kunne skabe. Visionen for Camp var udviklet af kuratorkollektivet *Kuratorisk Aktion*, som består af Frederikke Hansen og Tone O. Nielsen. Sidstnævnte er også en af initiativtagerne til Trampolinhuset. Deres udgangspunkt var at skabe et analyserum for lejr- og flygtningelivet i Trampolinhuset. Her inviteres kunstnere, der adresserer migrationsproblematikker, til at lave udstillinger og aktiviteter. Her diskuteres emner som fordrivelse, flugt og migration gennem kunst udøvet fortrinsvist af mennesker, der selv har været på flugt eller er migreret. Kuratorisk Aktion ønsker gennem kunst at fremme forståelsen mellem fordrevne mennesker og de samfund, der modtager dem. Visionen er endvidere at give den kunst, der adresserer migrationsproblematikker, en platform og et diskussionsrum. Desuden er der en tro på, at kunst kan skabe forandring og være udgangspunkt for meningsfulde samtaler og processer, der kan anspore nye visioner for migrations-, flygtninge- og asylpolitik. I Camp vises primært visuel kunst og performance, der ikke kræver særlige sprogkundskaber (Hansen 2018).

Kunsten har, ligesom den havde ved projektets udspring, stadig en særlig plads i huset. Det har været en præmis for Camp at insistere på, at rummet for kunst i Camp er politisk, ligesom det er i Trampolinhuset. Til forskel fra den traditionelle forståelse om udstillingsrum på museer og gallerier er rummet i Camp altid og allerede politisk. På linje med Trampolinhuset har Camp taget stilling til, at de er uenige i de aktuelle lovgivningsmæssige rammer for migranter. Camp tror på, at for at forstå samfundsstrukturernes dynamikker, bør der skabes indsigt i de samfundsgrupper, der har de dårligste vilkår. I Camp sættes kunsten således i en politisk kontekst, hvor den kan give en anden vinkel på migrationsproblematikker (Hansen 2018).

Det er et ønske hos Camp om at opdyrke en langvarig relation til et bredt publikum og herved medvirke til, at huset kan åbne sig for omverdenen. Kunstprojekter i Camp

fører til udstillingsåbninger, omvisninger og relaterede projekter, der ikke kun åbner stedet op for de involverede kunstnere og engagerede fra Trampolinhuset, men også giver anledning til at invitere omverdenen, lokale og kunstfaglige interessenter indenfor i huset og dermed udbrede kendskabet til huset. Samtidig er der et ønske om, at der etableres en aktuel og levende dialog med omverdenen om kunstens potentiale i et politisk rum. Kunsten kan belyse alvorlige emner stemningsfyldt, også for dem i huset, der måske ikke vidste, at de var interesseret i at opleve kunst (Hansen 2018).

Forandring gennem strategiske partnerskaber

Den grundlæggende metodiske ide i Trampolinhusets vision om at være et politisk modspil er, at huset ikke må lukke sig om sig selv. For at skabe forandring på et niveau, hvor det påvirker den samfundsmæssige dialog søger Trampolinhuset også at interagere med det omgivende samfund. Gennem samarbejder med kulturinstitutioner, virksomheder, fagforeninger, NGO'er, fonde, medier, kommuner og staten om aktiviteter udbredes visioner og metoder. Disse udadvendte aktiviteter forberedes "hjemme" i Trampolinhuset med workshops om kampagner og organisering. På denne måde bryder huset ud af de vant rammer og benytter andre kulturelle formater som platform. Trampolinhusets alternative rum kan præsenteres og brugerne kan engageres i nye kontekster. Eksempelvis er dette sket på spillestedet Loppen, ved deltagelse på Folkemødet og ved samarbejde med Roskilde Festival, hvor folkene bag Camp i 2018 havde kurateret aktivistgruppen *Gulf Labor Coalition*. Denne gruppe er en sammenslutning af internationale kunstnere, der arbejder mod underbetaling af arbejdskraft ifb. bygning af nye kunstmuseer. Blandt andet har de besat byggepladsen i forbindelse med opførelsen af Guggenheim i Abu Dhabi. Dette er et eksempel på, at Trampolinhusets brugere kan gå sammen med internationale aktivister og skabe et kunstnerisk afsæt for at kæmpe for lige vilkår for mennesker på tværs af grænser. Derved skaber Trampolinhuset og Gulf Labor Artist Coalition et fælles opråb om ulighed overfor minoritetsgrupper. På den måde præsenteres deres moddiskurs på en bredere platform, hvorved de opnår en langt større berøringsflade end indenfor Trampolinhusets vægge.

En central strategisk samarbejdspartner for Trampolinhusets er Københavns Kommune. Trampolinhuset er placeret i Københavns Nordvestkvarter og samarbejder med kvarterets kommunale byudviklingsinitiativ *Områdefornyelsen*. Trampolinhusets og Camps aktiviteter støttes af Københavns Kommune, og huset opfattes som et initiativ, der giver værdi til udviklingen af kvarteret, som et socialt og kulturelt samlingspunkt, der appellerer til engagement i civilsamfundet og på den måde giver en værdi for det lokalområde, som det er placeret i (Københavns Kommune 2018).

Er det stadig muligt for projektet at være et kritisk modspil til samfundet og de gældende rammer for migranter, når det har et samarbejde kommunen? Spørger vi stifterne, ser de forsat Trampolinhuset som et fristed i fysisk form, og mener ikke, at samarbejdet med strategiske partnere såsom fonde, etablerede institutioner og Københavns

kommune begrænser mulighederne for at skabe forandring. Tværtimod er de bevidste om, at der er en stor værdi i at samarbejde, og til trods for uenighed med systemet, tror de på, at der er et større forandringspotentiale, hvis Trampolinhuset kan skabe attraktive og kritiske projekter i samspil med andre aktører (Hansen 2018). Selvom det alternative politiske rum i Trampolinhuset er skabt som en modreaktion mod de gældende rammer for migranter, er initiativtagernes forandringsmetode samtidig baseret på engagement med aktører, som er en del af disse rammer, såsom Københavns Kommune.

Undersøgelse af den rumlige kunsts kritiske potentiale

Som nævnt opstod visionen om Trampolinhuset, da kunstnere ønskede at skabe et alternativt rum for asylansøgere i Danmark. Den kunstneriske praksis arbejder her som en kritisk reflekterende spatial praksis. Netop den kunstneriske spatiale praksis kan noget særligt som kritisk agent, fastslår den britiske kunst- og arkitekturprofessor Jane Rendell (2006) i bogen *Critical Spatial Practice – A space between*. Rendell definerer, at critical spatial practice er en rumlig interdisciplinær kunstnerisk praksis, der forholder sig til og intervenserer i det rum, den er tilstede i. Trampolinhuset beskrives af stifterne som et frirum fra de rammer, der opleves på asylcentre. Rendell argumenterer for at der kan skabes kritik og frirum gennem spatial intervention. Denne intervention udviser grænsen mellem kunst og arkitektur og undersøger nye forhold mellem kritisk teori, rumlig kunst og arkitekturpraksis. Rendells udgangspunkt er kritisk teori og kunst- og arkitekturanalyse med et historisk udgangspunkt i 1960erne. Hun bringer kritisk teori og avantgardistisk kunst i spil for at belyse det kritiske potentiale, som hun mener, at den spatiale kunst og arkitektur har, når den undersøger de relaterede forhold mellem kunst og arkitektur i det private og i det offentlige rum samt i teori og i praksis.

Hun argumenterer for, at denne praksis er særligt interessant, da den tillader nye forbindelser mellem kunst og arkitektur, der kan intervenere i det offentlige rum og i situationer, hvor der kan skabes et rum for refleksion. Det er en praksis, som er særligt engageret og responderer på sociale og politiske agendaer gennem æstetiske virkemidler (Rendell 2006, 9-11). Denne type kunst kan ved dens spatiale tilstedeværelse manifestere sig både i tid og sted samt tilføre nye og kritiske refleksioner til steder, situationer og aktuelle samfundsforhold.

Rendell fremlægger, at kunst, der er placeret uden for kunstinstitutionens hvide vægge, har mulighed for at respondere på situationer og stedsspecifikke problematikker med en kritisk tilgang. Her kan værket eller projektets rumlighed adressere de aktuelle problemstillinger ved rumligt at forholde sig til dem. Uden for galleriets ramme er kunst nødt til at engagere sig i andre diskurser end kunstinstitutionens og påtager sig derved en mere engageret og intervenserende rolle i konteksten og samfundet. Denne rolle er traditionelt set forbeholdt arkitekturens undersøgende tilgang til det rum, som den sætter ramme omkring. Imidlertid har kunsten et iboende kritisk potentiale i dens uafhængighed

af at servicere funktionelle behov, som arkitekturen ofte har som opgave, netop derfor kan kunst og arkitektur supplere og udvide hinandens potentiale (Rendell 2006).

Rendell foreslår, at man forstår rumlig kunstnerisk praksis, som en hybrid mellem kunst og arkitektur, der har et særligt potentiale, som kan forløses og skabe frirum til forandring, når rumlighed og kritik kombineres til en nærværende og kritisk praksis. Ofte opleves det, at kunst i det offentlige rum forventes at tjene et formål såsom at udføre en social funktion eller lindre sociale problemer. Derudover har den rumlige kunst et yderligere potentiale ved at kunne agere kritisk og udfordre både kontekst og ramme for et givent projekt (Rendell 2006, 4). Kunsten kan således overfor samfundet reflektere og give modspil.

Når vi betragter Trampolinhuset ud fra Rendells perspektiv, så er det selve etableringen af et alternativt rum, der er eksemplet på kritisk rumlig praksis. Trampolinhuset startede som et kunstprojekt med et ønske om at skabe forandring gennem kunstneriske greb. Det udviklede sig derigennem til et socialt og rumligt projekt ved at skabe et medborgerhus, der opererer som et alternativ til det eksisterende rum, som asylansøgere tilbydes – altså asylcenterets fysiske og strukturelle rammer og begrænsninger. Trampolinhuset intervenserer således i København som et fysisk sted. Det er et alternativt kulturhus, hvor lovgivning og regler for asylansøgere rammer i samfundet opløses med ønsket om at etablere en platform for demokratisk medborgerskab for brugerne. Trampolinhuset holder dog samtidigt fast i at være en reel platform i samfundet. Rendells tilgang er her særligt interessant til at belyse, hvordan den konceptuelle intervention og kritik, sammen med udførelse af det reelle projekt, som Trampolinhuset er, bliver integreret i samfundets hverdagsliv som et alternativt rum til de eksisterende rammer på asylcentre.

Det diskursive rum

Diskursanalyser er oftest forbundet med tekstuelle analyser fra samfundsvidenskab, kulturstudier og litteraturstudier. Spatiale analyser, der inkluderer diskursive analyser eller begreber, er ikke særligt udbredt. Det diskursive rum er oftest skabt af en kombination af handlinger, tekst, arkitektur og design, der er udtryk for rummets rationale. Ole B. Jensen (2004) fremlægger i artiklen *Byen, Magten og Netværket*, at intertekstuel og lingvistisk repræsentation påvirker et steds diskurs og spiller en central rolle i den spatiale manifestation af et sted. Hegemonien på stedet er det rationale, der dominerer. Rationalet kan være privat, planlægningsmæssigt, offentligt eller indrammet af en event, en begivenhed eller et kulturelt steds interesser, og det dominerende rationale kan udfordres af andre rationaler på stedet (Jensen 2004, 56).

Denne opfattelse er på linje med kunsthistorikeren Miwon Kwons koncept om stedsspecificitet, hvor hun præsenterer stedets diskurs som en spatial komponent, der er fokuseret på formationen af rum som et socialt og diskursivt koncept. Kwon argumenterer for at stedsspecifik rumlig kunstnerisk praksis oftere og oftere søger et intenst engagement med dagligdagslivet og situationer udenfor kunstinstitutionen. Det sker ifølge Kwon

fordi samtidens kunstpraksisser er interesserede i at adressere problemer og sociale udfordringer og skabe kunst, der er relateret direkte til aktuelle sociale problemer og steder (Kwon 2004, 24). Her er hun på linje med Rendell. Kwon bruger diskursivitet som koncept for at punktere den modernistiske myte om det uskyldige og uberørte sted, der ikke er influeret af interesser og betydning. Kwon vil illustrere, hvordan et sted har en stedspecifik diskurs. Hun argumenterer for, at steder er struktureret intertekstuelt og derfor i højere grad skal læses, kortlægges og forstås som planer og oversigter end som et kort. Det vil sige som en fragmenteret sekvens af handlinger, events og tekst udført som rum, der skaber et nomadisk narrativ for stedet. (Kwon 2004, 13-29).

Det er nyttigt at sammenstille Jensen og Kwons diskursive modeller for stedsanalyse med Rendells *critical spatial practice* i analysen af Trampolinhusets kritiske potentiale. Trampolinhuset kan forstås som en spatial kritisk praksis, da projektet med sin kombinerede kunstneriske og arkitektoniske praksis har intervenseret i samfundet og lokalområdet i Københavns Nordvestområde. Projektet har udfoldet en social kritik, der er et modspil til det gældende politiske rationale i Danmark. Hvis vi læner os opad Jensen og Kwon, kan vi derudover forstå Trampolinhuset som havende et stedspecifikt rationale, der relaterer sig til huset og til den socialpolitiske dagsorden. En dagsorden det frembringer som kunstprojekt. I det lys opfattes Trampolinhuset som en kritik og en rumlig kulturel moddiskurs.

Indbygget i Trampolinhuset ligger en risiko for at kritikken lukker sig om sig selv, hvis debatter og modstand primært foregår (inde) i huset. Risikoen for, at huset lukker sig om sig selv, kan f.eks. manifestere sig i, at brugerne gennem deres kritik ikke intervenserer i den nuværende politiske ramme, men tværtimod skaber et ekkokammer, hvor alle overordnet set er enige og ingen – praktiske og diskursive – forandringer finder sted. Et eksempel på huset engagement i omverdenen er udstillingsstedet Camp, der åbner huset for en bredere målgruppe. Et andet er i forbindelse med samspejlet med Københavns Kommunes Områdefornyelse, hvor Trampolinhuset er engageret i lokalområdet i Nordvest. På den måde bringes aktiviteterne ud til en bredere målgruppe, der repræsenterer andre rationaler, og derved skabes der mulighed for at indgå i diskussioner og processer omkring forandring af den gældende politiske dagsorden.

Kunstens sociale ansvar

Det kunstneriske udgangspunkt for Trampolinhuset afstedkommer det krævende spørgsmål om kunstens i samfundet og mere specifikt, hvordan kunsten kan tage 'socialt ansvar'. I dette tilfælde bliver det gennem Rendells perspektiv tydeligt, at den kunstneriske proces her også sigter mod at skabe sociale muligheder, som beboerne ikke har på asylcentre. De sociale muligheder for et værdigt hverdagsliv er netop det, som Trampolinhuset beskriver som et af sine kerneformål.

Herved er der dog en risiko for, at opfattelsen af kunstens rolle i samfundet forbindes med løsningen af sociale opgaver. Er det overhovedet kunstens rolle? Den amerikanske kunsthistorieprofessor Claire Bishop beskriver i artiklen om begrebet *Social Turn* fra 2006, at der er opstået en social drejning i samtidskunstens fokus, som motiveres af neoliberale idealer, der sigter efter at bruge kunst og kultur som katalysator for økonomisk vækst (Bishop 2006). På denne måde fokuseres der således på kunstens nyttevirkning for samfundet og økonomien. Tendensen har b.la. taget afsæt i Storbritannien, hvor New Labour opfordrede kunsten til at være social, inkluderende og styrkende for samfundet gennem spørgsmålet: ”Hvad kan kunst gøre for samfundet?”. Bishop argumenterer for, at New Labours instrumentale tilgang til kunstrådet ikke skal fortolkes som en fejring af kunstnere og kunstneriske processer, men i stedet skal ses som en anerkendelse af kunst og kulturs evne til at engagere og motivere til entreprenørskab og selvorganisering (Bishop 2012, 15-16). Bishops pointe er, at der i disse processer opstår et antagonistisk forhold, hvor sociale grupper og deltagere i projekter involveres med en kynisk tilgang, hvor der fokuseres mere på selve værket, projektet og omtalen end på de involverede subjekter og deres agentur. Hun argumenterer for, at forskellige kunstværker og situationer inviterer til forskellige former for engagement, der kræver stor nænsomhed og omtanke omkring de involverede, hvilket må være omdrejningspunkt for en etisk diskussion omkring involvering og det agentur, kunstnere og kuratorer adresserer (Bishop 2012, 16).

Det belgiske filosof Chantal Mouffe har en mere optimistisk tilgang til, hvordan engagement gennem kunstprojekter kan forstås som en kritisk måde at bidrage til forandring af den gældende diskursive hegemoni i samfundet (Mouffe 2013). Hun ser et styrkende potentiale gennem dette engagement og fremlægger en strategi for, at der gennem kunstnerisk engagement i f.eks. byudviklingsprocesser kan opnås indflydelse og forandring ved, at individet engagerer sig i processen i stedet at stå uden for og udøve kritik. Hun opfordrer kunstneriske praksisser til at engagere sig i moddiskurser, da der netop i kunstens interventionistiske karakter findes et forandringspotentiale og derved en mulighed for at forandre den eksisterende neoliberale hegemoni (Mouffe 2013, 66-72). Gennem engagement er der mulighed for at skabe forandring. Mouffe kalder denne strategi for ”agonisme med antagonisme”, herved forstås en strategi baseret på kritik som engagement.

Kurator og kunstkritiker Andrea Phillips beskriver kunstens konfliktfyldte rolle og risiko som ”caretaker”, hvor socialt ansvar får et altoverskyggende fokus i kunsten. Konceptet kunst i det offentlige rum erstattes oftere og oftere af forskellige former for involverende, netværks- og samskabende praksisser. Hun argumenterer for, at denne situation er et paradoks, som kan forstås både vitalt og på samme tidspunkt fuldstændig destruktivt for den kunstneriske infrastrukturens opbygning. Hun betvivler de kunstneriske praksissers kritiske potentiale, hvis de orkestreres af diskursive og politiske agendaer (Phillips 2010). Phillips beskriver rollen for kunst i det offentlige rum som rekalkibrering og omsorg for den offentlige sfæres ve og vel. Hun peger på, at kunst (og midler hertil) ofte ses instrumentaliseret, som elementer i post-velværdstrategier og kalder på et mere kritisk blik på involverende og samskabende produktion (Phillips 2010, 55). Kunst er i

dag i en situation, hvor den ikke længere kan regne med statsstøtte, men må genopfinde sig selv som en del af det neoliberalistiske felt. Philipps argumenterer for, at hvad, der opstår ud fra denne situation, er et forvirret felt, hvori neoliberalismens sprog og værdier integreres. Kulturprojekter opfordres alle til at co-producere, samskabe, netværke og skabe social sammenhæng og styrke i lokalområder (Phillips 2010, 38-40).

Bishop problematiserer på linje med Phillips kunstprojekter, der bruger mennesker som medie for deres intention og kritiserer den deltagende og engagerende tendens. Hun anerkender, at der i deltagende projekter også er entusiasme, nysgerrighed og engagement fra deltagerne, men stiller spørgsmål til både det etiske aspekt samt den overfladiske behandling af deltagere i denne type projekter. Deltagerne bliver, hvad hun døber ”delegerede performere”, og hun kritiserer, at kunstnere vælger at bruge mennesker som materiale f.eks. til at undersøge kollektiv identitet. Bishop argumenterer for, at risikoen for at udføre denne proces overfladisk og misbruge deltagerens engagement som arbejdskraft i stedet for de kunstneriske samarbejdspartnere, som de kan være, er stor (Bishop 2012, 234).

De nye inddragende praksisser, hvor kunstprojekter spiller en social rolle i samfundet, har dog ifølge Phillips et potentiale, hvor de belyser, oversætter, fejrer og kritiserer samfundet og politiske diskurser ved at engagere sig i dem, på linje med Mouffes agenda. Hun konkluderer, at hvis kunst har kapaciteten til at genopfinde sin position som kunst i det offentlige rum i samfundets nuværende diskurs, så bør kunsten gøre det og tage muligheden alvorligt. Hvis kunstnere, kuratorer m.fl. drager nytte af deres position og engagerer sig i politiske diskurser for at skabe forandring, kan det potentielt være begyndelsen på nye tværdisciplinære praksisser mellem kunst, politik og samfund (Phillips 2010, 53).

Vender vi tilbage til Trampolinhuset og betragter det med et kunstkritisk blik, så er huset i en situation, hvor samfundet formodentlig har ’glemt’, at det startede som et kunstprojekt. Det ses som et medborgerhus drevet med social ansvarlighed. Ud fra det perspektiv, så er der umiddelbart ikke risiko for, at brugerne på uetisk vis udnyttes som en del af et kunstværk, der skal promoveres. Omvendt har udgangspunktet som kunstprojekt fået en sekundær rolle, da projekt nu hovedsageligt er en social agent på vegne af en målgruppe, en politisk moddiskurs og et reelt frirum for brugerne. Initiativtagerne har på interessant vis valgt at genlancere kunst i Trampolinhuset med det integrerede udstillingssted Camp. Dette initiativ kan tolkes som en insisteren på kunstens potentiale i det politiske rum for diskussioner og forandring.

Rumlig kritik som politisk modspil?

Er Trampolinhuset et eksempel på en tværdisciplinær praksis, der med udgangspunkt i kunsten bliver en politisk moddiskurs? Det kunstneriske har været udgangspunktet og har stadig en stor rolle i husets integrerede kunstcenter og insisteren på tilstedeværelsen af kunstnerisk metode og praksis. Samtidig arbejder projektet med politiske og sociale

aspekter i flygtningedebatten og kan således opfattes som tværdisciplinært. I dag har Trampolinhuset et dagligdagsliv med aktiviteter, der giver rammer og fællesskab for dets brugere. Ambitionen med aktiviteterne er stadig et politisk modspil til den gældende politiske agenda på asylområdet og kan således forsat forstås som et frirum over for det eksisterende system og er samtidigt et alternativt politisk rum. Altså det tredje rum, som initiativtagerne sigtede efter.

Det teoretiske blik på rummets etablering, som Rendell, Jensen og Kwon tilbyder, er et blik, hvor dagligdagsaktiviteter kan forstås både som almindelig praksis, der etablerer rum og samtidig som en kritik og rekalkibrering af den gældende politiske diskurs. Dette da dagligdagsaktiviteterne er kurateret som mentalt styrkende og faktisk ikke alle er juridisk tilladt for den gruppe, de udbydes til. Derved får de en frisættende betydning, bidrager til et meningsfyldt liv for brugerne og giver huset en aktivistisk dimension.

Imidlertid er det relevant at stille spørgsmål til, om Trampolinhuset overhovedet iværksætter en forandring af det gældende politiske rationale. Husets brugere er asylansøgere, frivillige og aktivister. Der er altså tale om en gruppe mennesker, der overordnet set er enige i, at de politiske rammer er udfordrende. Derfor er der risiko for, at udfoldelsen bliver et ekkokammer, hvor initiativtagerne skaber dialog med ligesindede og dermed ikke påvirker den politiske diskurs. Imidlertid findes der en række strategiske samarbejder, hvor vision og metode formidles uden for huset i nye kontekster. Desuden er huset indgået i samarbejde med og modtager støtte fra i Københavns Kommune, som kan være starten på et stabilt rodnet i området og en langsigtet strategi som systemkritisk aktør i den københavnske arena.

Og så er der kunstens rolle. I huset er der forsat sikret plads til kunsten gennem et decideret kunstcenter. Kunst vurderes således her at have en central rolle, når det handler om at etablere kritiske og alternative rum. Den kan stille spørgsmål, danne nye fællesskaber og være afsæt for at skabe rum for refleksion og invitere nye grupper ind i huset. Det er ikke i alle henseender kunsten, der er på dagsordenen i Trampolinhuset, men den kan krediteres for at være det eksperimenterende afsæt for stedets evne til at skabe en rumlig kritisk praksis. Projektet er også forskelligt fra den kritiske og socialt engagerede kunst, som er bredt repræsenteret og teoretiseret i kunstfeltet. Her er tendensen, at projekterne ofte er af symbolsk og midlertidig karakter. Eksempler herpå er den danske kunstnergruppe SUPERFLEX, som bl.a. har lavet en bredt distribueret plakat med teksten "Foreigners. Please don't leave us alone with the Danes". Samt det tyske arkitektkollektiv Raumlabor, som fokuserer deres socialt engagerede og rumlige praksis på at intervenere midlertidigt i belastede byudviklingsområder for at foreslå forandringer. Disse praksisser er også kritisk orienterede og socialt engagerede, men fokuserer i højere grad på interventionens og det æstetiskes kraft i deres projekter, som de kritiske og politiske projekter baner vejen for. Der findes også andre eksempler på projekter, der i tråd med Trampolinhusets metode integrerer sig som sociale agenter i lokale og nationale kontekster. Det er bl.a. den Østrigske kunstgruppe Wochenklausur, som har lavet en mobil lægeklinik for hjemløse, der kører rundt i Wiens gader. Andre eksempler er kunstinstitutioner i belastede

lokalområder som f.eks. Tensta Konsthall uden for Stockholm eller den meget nyetable-rede vision om en kunsthall i Gellerupparken i Aarhus, som også er eksempler på, hvordan kunst opfattes som en potentielt stærk forandringskapacitet på social- og boligområdet.

Trampolinhuset fremstår som et eksempel på kunstens evne til at skabe en spatial politisk kritik og et frirum uden for kunstinstitutionen. Måske er det endnu for tidligt at sige præcist, hvordan dette frirum og denne kritik skaber forandring, men idet huset trods dets systemkritiske ideer har opnået ekstern – herunder kommunal og statslig – støtte og opbakning, er det nærliggende at argumentere for, at det som politisk spiller må tages seriøst.

Litteratur:

- Bishop, C. (2012). *Artificial Hells: Participatory Art and Spectatorship*. New York: Verso.
- Bishop, C. (2006). *The Social Turn: Collaboration and its Discontents*. New York: Art Forum.
- Blankholm, L. (2011). Trampolinhuset: Fristed og forsamlingshus. *Modkraft*. Tilgængelig på: <http://modkraft.dk/node/14931> [Tilgået 01.10.18]
- Bonde, L. (2011). Kunst i det godes tjeneste. *Weekendavisen*, 24. marts 2011.
- Goll, M. (2017). Trampolinhuset: demokratisk medborgerskab øger integrationen. *Altin- get*. Tilgængelig på: <https://www.altinget.dk/arbejdsmarked/artikel/trampolinhu- set-demokratisk-medborgerskab-oeger-integrationen> [Tilgået 01.10.18]
- Wehl, S.B. and Hansen, F. (2018). *Interview med Frederikke Hansen*, 25.09.2018.
- Jensen, O. B. (2004). Byen, magten og netværket. *Dansk Sociologi*, årg. 15(3), s. 53-65.
- Klokhøj, J. (2011). Studerende giver asylansøgere en stemme. *Uniavisen*. Tilgængelig på: <https://uniavisen.dk/studerende-giver-asylansoegere-en-stemme/> [Tilgået 01.10.18]
- Kristensen, B. F. (2016). Trampolinhuset: »Vi tilbyder nogle gange lidt mere nær hjælp. Vi er ikke en del af systemet«. *Politiken*. Tilgængelig på: <https://politiken.dk/ind- land/samfund/art5619923/Trampolinhuset-%C2%BBVi-tilbyder-nogle-gange- en-lidt-mere-n%C3%A6r-hj%C3%A6lp.-Vi-er-ikke-en-del-af-syste- met%C2%AB> [Tilgået 01.10.18]
- Kwon, M. (2004). *One Place After Another*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Mouffe, C. (2013). *Agnostics - Thinking the World Politically*. London: Verso.
- Phillips, A. (2010). Too Careful: Contemporary Arts Public Making. I: Phillips, A. and Miessen (eds.), *Actors, Agents and Attendants: Caring Culture: Art, Archi- tecture and Politics of Public Health*. M. Amsterdam: Sternberg Press, s. 35-56.
- Rendell, J. (2006). *Art and Architecture: A Place Between*. London: I. B. Tauris.

Commitment to non-commitment: The role of a foundation in configuring a cross-sector collaborative space

Jonathan Schmidt, Ph.D. Fellow, Department of Organization, Copenhagen Business School

Cross-sector collaborative spaces have been suggested to provide a way of organising collaboration between the public, private, and third sector to address so-called grand challenges. However, due to the complexity and uncertainty of grand challenges, establishing collaborative spaces is associated with considerable risks. Innovation policy scholars disagree whether public or third sector organisations are better suited to take these risks. Based on the case of Copenhagen-based BLOXHUB, this paper investigates the role of a third sector organisation in interweaving actors across sectors to configure a collaborative space in the field of sustainable urban development.

Introduction

Collaboration between the public, private, and third sector is widely recognised to be crucial in addressing societal grand challenges, such as those documented by the United Nations' Sustainable Development Goals (United Nations General Assembly 2015). Hence, encouraging cross-sector collaboration is a main concern of challenge-oriented innovation policy (Kuhlmann and Rip 2018; Mazzucato 2018; Schot and Steinmueller 2016; Leijten et al. 2012; Rip and Joly 2012). Various forms of collaborative spaces have been suggested that are supposed to “allow diverse and heterogeneous actors to interact constructively over prolonged timespans” (Ferraro, Etzion and Gehman 2015, 373). However, less is known about the processes by which they become established.

In the field of sustainable urban development, recent years have seen the establishment of several collaborative spaces across Europe. While they differ significantly in their organisational governance, design, and activities, these spaces share an ambition to address the societal grand challenge of sustainable urban development by facilitating cross-sector, collaborative innovation involving actors from the public, private, and third sector. Examples include Barcelona Urban Lab (founded in 2008), London's Future Cities Catapult (2013), and Amsterdam's AMS-Institute (2013). These spaces have all been established under the leadership of city or national governments, whereby they seemingly follow the concept of the ‘entrepreneurial state’ (Mazzucato

2018, 2013), taking the risk of facilitating collaboration on behalf of the private sector. In contrast, other scholars hint towards a more pronounced role for the third sector in facilitating collaboration through the establishment of collaborative spaces (Kuhlmann and Rip 2018; Leijten et al. 2012; Rip and Joly 2012).

BLOXHUB, co-founded and financed by the philanthropic foundation Realdania, provides an empirical case to explore the establishment of a collaborative space by a third sector organisation in Copenhagen, Denmark. Based on an abductive case study of BLOXHUB, this paper investigates the role of Realdania in the establishment of a collaborative space between the public, private, and third sector. First of all, an overview of the theoretical concepts is provided. Secondly, the methodological approach, data, and analytical strategy are described. Thirdly, the analysis follows the establishment of BLOXHUB as a collaborative space between the public, private, and third sector, focusing on the role of Realdania as a third sector organisation. Lastly, it is discussed how Realdania's commitment to non-commitment features in a cascade of events that leads to the establishment of BLOXHUB.

Spaces for Cross-sector Collaborative Innovation to Address Grand Challenges

Innovation policy scholars and practitioners alike call for mission- or challenge-oriented innovation policies as a response to grand challenges (Mazzucato 2018; Schot and Steinmueller 2016; Leijten et al. 2012). Challenge-oriented innovation policies do no longer perceive innovation merely as a driver of economic growth, providing indirect societal benefits in the form of tax revenues and employment. Instead, they consider innovation as a direct means to address societal grand challenges. At the same time, the complexity of grand challenges implies that the government is increasingly less able to formulate innovation priorities. Innovation policy may only incentivise engagement in the search for solutions, not its outcomes. Identifying the right approaches demands new forms of 'symbiotic partnerships' between public, private, and third sector, yet "how to design, implement and govern [them] remains far from clear" (Schot and Steinmueller 2016, 20). In order to find novel ways to organise cross-sector collaboration, a better understanding of the nature of grand challenges is required.

Ferraro, Etzion, and Gehman (2015) have shown grand challenges to be complex, uncertain, and evaluative. Due to grand challenges' complexity, actors addressing them are unable to grasp the entire system and instead rely on local actions without an overview of their aggregated effects. Accordingly, unintended consequences of actions addressing grand challenges are to be expected. Alleged solutions frequently expose or create further problems, in turn requiring adjustment of the initial solution. Second, grand challenges are characterised by Knightian uncertainty (cf. Knight 1921). Actors are neither able to predict future states of the world nor assign probabilities to them. In addition, actors' preferences are evolving and inconsistent. A future state deemed desirable at one point, may not be in the future. Third, grand challenges are evaluative, cutting across

conventional professional and epistemic boundaries. They are “caught up in processes of continual reconfiguration, depending on whom and what becomes associated with them” (Ferraro, Etzion and Gehman 2015, 367), because different actors approach them with variable ontologies (cf. Callon 1998). The complex, uncertain, and evaluative nature of grand challenges makes it difficult to take collective action, as for instance, international climate policy negotiations have shown throughout the past decades (Ansari, Wijen and Gray 2013).

The complexity and uncertainty of grand challenges make it advisable for actors to take potentially reversible actions. In response, Ferraro et al. (2015) suggest the sociological concept of ‘robust action’ as an organising strategy. Originally formulated by Leifer (1991), the concept was introduced into organisation and management studies by Eccles and Nohria (1992, 11), who defined it as “action that accomplishes short-term objectives while preserving long-term flexibility. Because future problems and opportunities are always uncertain, present actions should not constrict a manager’s ability to adapt to new situations as they evolve”. In short, robust action refers to “noncommittal actions that keep future lines of action open” (Padgett and Powell 2012, 24). Applied to the case of grand challenges, Ferraro et al. (2015) emphasise that robust action needs to be organised in a distributed fashion across multiple actors with differing views and interests.

Innovation policy and organisation scholars suggest similar ideas for cross-sector collaborative spaces to organise robust action despite the uncertainty and complexity of grand challenges. In organisation studies, Ferraro et al. (2015) argue that organising collaboration requires ‘participatory architectures’, which ensure long-term engagement of heterogeneous actors despite their divergent evaluation criteria and interests. Participatory architectures provide a space where actors can meaningfully interact, even though their relations may be publicly adversarial. In innovation policy studies, the concept of ‘tentative governance’ “aims at creating spaces for probing and learning instead of stipulating options for actors, institutions, and processes” (Kuhlmann and Rip 2018, 4). Others call for ‘negotiation spaces’ which capture alternative imaginations and democratise control over innovation production (Schot and Steinmueller 2016, 18). Importantly, Rip and Joly (2012) emphasise that cross-sector collaborative spaces are to be established in existing configurations of the public, private, and third sector. It requires ‘policy entrepreneurs’, who propose, initiate, and create openings for the establishment of collaborative spaces in these configurations.

Innovation policy scholars disagree whether public or third sector organisations are better suited to take the role of establishing and facilitating cross-sector collaborative innovation spaces. On the one hand, Mazzucato’s (2013) widely received theory of the ‘entrepreneurial state’ suggests that government has a central role in facilitating collaborative innovation. A recent report to the European Commission emphatically extends this role to the context of challenge-led innovation policies (Mazzucato 2018). On the other hand, scholars point towards a possible coordinating role for third sector organisations, in cross-sector collaborative innovation addressing grand challenges

(Kuhlmann and Rip 2018; Schot and Steinmueller 2016; Leijten et al. 2012; Rip and Joly 2012). Especially charitable foundations may take a role as “intermediary organizations [...] to enable and improve concerted action without having a master plan” (Kuhlmann and Rip 2018, 4), combining flexibility and long-term orientation with a tendency to focus on the public interest.

While the policy process and innovation policy instruments on the government’s part are well known (Borrás and Edquist 2013), less is known about the characteristics of the third sector in general and charitable foundations in particular, which may make them apt for such a role as ‘policy entrepreneurs’ between public, private and, third sector. For instance, Prewitt (2006, 370) finds that “[w]e know much more about how foundations came to be than what they accomplish”. In order to address this shortcoming, this study follows how a specific foundation accomplishes the establishment of a collaborative space, building on existing literature on the role of the third sector and foundations.

The Third Sector and the Role of Philanthropic Foundations

The third sector is commonly defined in contrast to the public and private sector, operating in a space which is either considered to be 'allowed' or 'claimed' (Prewitt 2006). According to the economic ‘three-failures theory’, the third sector is ‘allowed’ in so far as it operates only in those areas, which neither the public nor the private sector covers (Steinberg 2006). As a starting point, the private sector is assumed to meet customer demands well under two conditions. Firstly, customers must be well informed about their purchase as well as about the adequate quality and quantity of a given good, secondly, consumption is individual, rather than collective. Violations of the first condition are typically compensated by the third sector (‘contract failure’), while the public sector tends to cover unmet demands in case of the second condition’s violation (‘market failure’). Meanwhile, in democratic countries, distribution of public resources is indirectly subject to the will of the majority. As a result, collective goods demanded by minorities will remain unsupplied (‘government failure’). Through donations and voluntary work, this minority may work towards the provision of these goods in the third sector. A lack of resources and professionalism can lead to a poor provision of goods in the third sector (‘voluntary failure’), ultimately calling the public and private sector into action again.

According to the second rationale the third sector claims its operating space. Third sector organisations are assumed to possess unique resources based on which they contest the boundaries of the public and private sector. Charitable foundations occupy a special position in negotiating the boundaries of the third sector, which derives from their defining feature, “a permanent endowment, not committed to a particular institution or activity, that provides a grant-making capacity reaching across multiple purposes and into the indefinite future” (Prewitt 2006, 355). Their financial independence places them “among the freest institutions in modern societies: free in the sense of being independent of market forces and the popular political will”, which allows foundations “to ignore

political, disciplinary and professional boundaries, if they choose, and to take risks and consider approaches others cannot” (Anheier and Daly 2007, 4). Their freedom makes foundations subject to ongoing accountability claims for projecting their vision of the public good onto society. Historical examples show states growing uncomfortable with foundations’ power, investigating and even closing them if they become too political (Prewitt 2006).

While the third sector receives the vast majority of its funding from other sources, it is the main destination for foundations’ grant-making and activities (Prewitt 2006). The natural relation of charitable foundations with the third sector makes it even more relevant to consider the special circumstances under which charitable foundations may support the public and private sector. Support to a public sector organisation typically enables them to engage in activities precluded by their budget, yet desired by the foundation, such as “co-sponsoring a commission to examine a major social issue”; meanwhile, a grant to a private sector organisation “might persuade it to operate at odds with market forces” (Prewitt 2006, 357). Both of these funding decisions are prone to alter the boundaries between sectors.

Since the beginning of the 2000s, philanthropies are increasingly swaying from mere social service delivery to social action and change (Schuyt 2010), transgressing from ‘allowed’ space into ‘claimed’ space. Foundations’ novel practices, assumptions, and beliefs are subsumed under the concept of ‘venture philanthropy’ (Mair and Hehenberger 2013, 1175): Whereas traditional philanthropy would focus solely on grant-making, venture philanthropy prescribes investments and activities and gets actively involved in them, trying to improve the efficiency and effectiveness of social organisations and expecting explicit social, and often also financial, returns on investment. Frequently, these outcomes are achieved by “design[ing] an integrated cluster of grants, given over an extended time frame, with a clear goal in mind [for which they] seek out institutions that will ensure that this goal is reached, and when such do not exist, to create them” (Prewitt 2006, 363). In a double sense, innovation features central in the concept of venture philanthropy, particularly among Danish foundations: on the one hand, doing things differently is integral to foundations’ self-understanding; on the other hand, they aim to facilitate the innovative activities of other actors to promote societal changes (Habermann 2007). For instance, this study will show how Realdania devised BLOXHUB as an organisational innovation to facilitate other actors’ innovations in order to reach the goal of sustainable urban development.

Methodological considerations

Inductive case studies have been described as particularly suited for theory building in the context of grand challenges, aiming to build an emergent theoretical understanding through deep immersion (Eisenhardt, Graebner and Sonenshein 2016). In the given case, emergent theoretical understandings of the field under study already exist, yet require

further specification. Novel forms of collaboration between public, private, and third sector are considered integral to challenge-led innovation policies (Kuhlmann and Rip 2018; Mazzucato 2018; Schot and Steinmueller 2016; Leijten et al. 2012), however little is known about how they become configured between sectors. Whereas some claim a continued leadership role for the government (Mazzucato 2018, 2013), others point towards a coordinating function for third sector organisations (Kuhlmann and Rip 2018; Leijten et al. 2012). Therefore, rather than working purely inductively, this study takes an abductive approach (Alvesson and Kärreman 2007; Locke, Golden-Biddle and Feldman 2008; Mantere and Ketokivi 2013), shifting back and forth between these existing theoretical concepts and empirical exploration.

While the public sector had a lead role in the establishment of most cross-sector collaborative spaces in the field of sustainable urban development across Europe, the empirical case of BLOXHUB provides an opportunity to study the role of a philanthropic foundation in the establishment of a collaborative space between the public, private and third sector in Denmark. As a theoretically informed sample (Eisenhardt and Graebner 2007), the case study has the potential to specify and extend relationships between existing theoretical concepts. In order to conceptualise empirical observations of Realdania's role theoretically, the study refers to literature on the third sector and charitable foundations (Mair and Hehenberger 2013; Habermann 2007; Powell and Steinberg 2006), thereby aiming to specify the coordinative role of third sector organisations in cross-sector collaborations, which innovation policy scholars have so far only indicated (Kuhlmann and Rip 2018; Leijten et al. 2012).

The data for this study stems from the author's ethnographic fieldwork in and around the BLOX building over a period of 18 months from December 2016 to August 2018. The data entails field notes, including informal conversations with the staff of BLOXHUB's residents, members, and affiliated organisations; participant observation of a variety of events and activities, as well as internal and publicly accessible documents, such as strategy presentations, minutes of meeting, and press releases. Through these data, the analysis follows firstly how BLOXHUB emerged in the context of the BLOX building. The reported events cover the period from 2005 until 2018. Secondly, the analysis provides an overview of BLOXHUB's governance, organisational design, and activities, as well as comparing these with other collaborative spaces in Denmark. Combined, these analyses shed light on the role of philanthropic foundation Realdania as a third sector organisation in configuring a collaborative space between the public, private, and third sector.

Realdania, a Philanthropic Foundation focused on the Built Environment

In order to follow and assess Realdania's role in the establishment of BLOXHUB, an overview of the third sector organisation's background and ambitions is helpful. Realdania is a philanthropic foundation, whose mission is "to improve the quality of life

and benefit the common good by improving the built environment” (Realdania 2018b). The philanthropy is governed as a member-based association that emerged in 2000 from a mortgage credit association selling off its mortgage-credit activities as part of the merger between Realkredit Danmark and Danske Bank. After the sale, the members decided to secure the assets and use the return of its financial investments to support philanthropic projects in the built environment. Any real estate owner in Denmark can become a member of Realdania, and it currently has 150,000 members. Realdania’s total equity of 22.6 billion DDK at year-end 2017 places it among Denmark’s largest foundations by endowment.

During the period covered by this study, Realdania adopted a venture philanthropist approach along with an increasing focus on sustainability. In 2011, Realdania joined the UN Global Compact initiative encouraging organisations to adopt sustainable and socially responsible policies, and report implementation status. The emphasis on sustainability was intensified in 2013 when Realdania and UN Global Compact announced a partnership to engage philanthropy in the corporate sustainability movement. In its new strategy issued the same year, Realdania adopted an ‘activist’ strategy (Erhardtsen 2013), reflecting the main tenets of ‘venture philanthropy’ (Mair and Hehenberger 2013). However, an ambitious agenda seems to have been prevalent in the organisation even prior to this period, as this quote by an anonymous Realdania representative indicates: “[I]n ten years’ time we want people to say that Denmark would not have looked this way if it had not been for us” (Habermann 2007, 136).

Configuring BLOXHUB between Public, Private, and Third Sector

The following section chronologically traces the events leading to the establishment of BLOXHUB. Special attention is given to the interplay of actors across sectors, revealing several interdependent conditions for the emergence of BLOXHUB.

The genesis of BLOXHUB takes its starting point in Realdania’s acquisition of the site of a former brewhouse from the City of Copenhagen (hereafter: the City) in 2006, complemented by the purchase of Fæstningens Materialgaard, a neighbouring ensemble of historic military depot buildings in 2007. Located in close proximity to the Royal Library, the National Museum, and the Danish parliament, the site represents one of Copenhagen’s most attractive remaining waterfront locations. The planned multifunctional building’s intended use, and the City’s condition for the sale to Realdania, was primarily to provide a new home for the Danish Architecture Centre (hereafter: DAC) and its exhibition space, along with apartments, offices, as well as a café and restaurant. Following an invited interview-based competition, Realdania announced Rem Koolhaas’ Office for Metropolitan Architecture (OMA) as the winning architect in April 2008, and construction started in 2013. At that time, there was no mentioning of the collaborative space it houses today.

The idea to include a collaborative space in the building was first brought into play by an expert panel on economic growth in the creative industries, appointed by the Ministry of Industry, Business and Financial Affairs (hereafter: the Ministry). In its final report in 2013, it proposed to turn Realdania's building project into a "lighthouse for Danish urban development, architecture and design" (Erhvervsministeriet 2013), which would highlight Danish industry's strengths in these fields. The initial intention behind the Ministry's suggestion was solely to support economic growth and exports, it seems, rather than addressing sustainable urban development. In fact, at the time of its proposal in 2013, the Ministry's official name was still the 'Ministry of Business and Growth', only changing to its current name in 2016.

Even though initially displeased with such uninvited advice, Realdania's board adopted, and began to develop the idea after some time. At first, DAC was tasked with further developing this concept. Yet in mid-2014, Realdania's management decided to take the project into their own hands and establish the collaborative space as an independent organisation that was to become BLOXHUB. Subsequently, they invited the City and the Ministry to become co-founders. Effectively, the Ministry commissioned Realdania with the implementation of its envisioned policy; albeit a policy, which it could not have implemented itself in lack of the physical space and financial resources at the heart of it.

Institution	Level	BLOXHUB	Danish Architecture Centre (DAC)	Design Society (Danish Design Centre, Index, Global Fashion Agenda)
Realdania	Civil society	<i>Co-founder/ Financing</i>	<i>Financing</i>	
Ministry of Industry, Business, and Financial Affairs	National gov.	<i>Co-founder</i>	<i>Financing</i>	<i>Financing</i>
Ministry of Culture	National gov.		<i>Financing</i>	
Ministry of Transport, Building, and Housing	National gov.		<i>Financing</i>	
The Capital Region of Denmark	Regional gov.			<i>Financing</i>
City of Copenhagen	Municipal gov.	<i>Co-founder</i>		

Figure 1: Shared founding and financing relationships of BLOX anchor tenants

The emerging shared interests of the Ministry and Realdania equally shaped the constellation of the BLOX building's anchor tenants (see Figure 1): BLOXHUB, the DAC and the Design Society (an umbrella for three design-oriented organisations: Danish Design Centre, Global Fashion Agenda, INDEX – Design to Improve Life)). Realdania

finances both BLOXHUB and DAC, while the Ministry of Industry, Business and Financial Affairs co-finances DAC as well as the Design Society. With two further ministries as financing partners of DAC, the Capital Region of Denmark backing the Design Society, and the City as a co-founder of BLOXHUB, all levels of the Danish government are involved in the BLOX environment. This troika of semi-public actors, comprising BLOXHUB, DAC, and the Design Society, provides the backbone for the building's aspiration to be "Denmark's world of architecture, design and new ideas" (BLOX 2018), interweaving third and public sector based on prior existing financing commitments.

Realdania, the City of Copenhagen, and the Danish Ministry of Industry, Business and Financial Affairs co-founded BLOXHUB in June 2016 as a non-profit, membership-based association for companies, research institutions, municipalities, and other relevant public and private organisations (BLOXHUB General Meeting 2016). On its website, Realdania explains the rationale for BLOXHUB's establishment as follows:

BLOXHUB is Denmark's new base for the urban solutions of the future with a co-working space in the heart of Copenhagen, and an international network entailing companies, organizations and researchers within urbanization. [...] The starting point for BLOXHUB's establishment is the need for collaboration between architecture, tech, design, construction and urban planning in order to address the challenges of global urbanization and climate change. Through building an ecosystem of actors within urban development, BLOXHUB creates ideal circumstances for sharing and scaling solutions for cities for people. (Realdania 2018a)

Apart from financing the BLOX building, Realdania has committed to support BLOXHUB's basic operational costs with 130 million DKK over a period of 10 years from 2018-2027, including reduced rent (BLOXHUB Annual Report 2016). To the author's knowledge, the Ministry is for the time being a nominal co-founder without financial obligations, while the City of Copenhagen's current financial contribution is limited to the rental costs for its urban innovation unit Copenhagen Solutions Lab, which is a BLOXHUB resident member. BLOXHUB's two other income streams are the rents paid by its resident members and membership fees. In 2017, Realdania's annual cash support of BLOXHUB amounted to one-third of the Ministry's budget for support of innovation and entrepreneurship or one-fifth if the Ministry's support to design-related initiatives is included (Finansministeriet 2017, §8). However, the Ministry's design budget mostly supports the Design Society, therewith equalling an implicit additional support to the BLOX environment.

In summary, the emergence of BLOXHUB as a collaborative space is traceable to multiple necessary, yet individually not sufficient, conditions. Several actors and their decisions mutually conditioned each other. These include Realdania's decision to invest

into a landmark building; the City's willingness to sell the plot of land; the Ministry's recommendation to establish a lighthouse to increase the international visibility of an already globally recognised Danish industry; finally, Realdania's adaptation and implementation of this endeavour, becoming the foundations' largest investment to date. In an interview with a major Danish newspaper soon after the official opening of the BLOX building and BLOXHUB in May 2018, Realdania's CEO Jesper Nygård answered a self-posed question: "Would we have done it today? Hardly. [...] Will we do something of this size again? Not in my time, not even if I was 20 years younger" (Benner 2018). Crucially, not only their mutual presence but also their temporal order and interplay turned necessary into sufficient conditions.

BLOXHUB's Governance, Organisational Design, and Activities

The following section attends to BLOXHUB's governance structure, organisational design, and activities in order to shed light on its configuration between the public, private, and third sector. Subsequently, the specificities of BLOXHUB's configuration are highlighted through a comparison with other collaborative spaces in Denmark.

BLOXHUB is supervised by a board comprising nine members, three of which are assigned by the founding organisations and six elected by the General Meeting of association members. The board appoints a managing director to head the BLOXHUB secretariat and take responsibility for the collaborative space's operations. As of August 2018, the BLOXHUB association had 203 community members of which 45 were resident members. Approximately two-thirds of both members and resident members are private companies from a broad range of industries, including architecture, civil engineering, and construction as well as building materials. Member organisations from the public sector include universities and applied research institutions, municipalities, as well as the City of Copenhagen's urban innovation lab. A number of network organisations and associations, as well as a few advocacy organisations, represent the third sector.

For the resident members, BLOXHUB serves above all as a co-working space offering serviced office and meeting facilities. In total, BLOXHUB occupies a floor area of over 10,000 m² across 1.5 floors of the BLOX building and neighbouring Fæstningens Materialgaard, providing space for more than 550 desks. For all members, BLOXHUB offers a variety of events and innovation activities (see Figure 2 for an overview). As a principle, the BLOXHUB secretariat refrains from taking a lead role in defining concrete innovation projects, insisting that the members should come up with own ideas for events and workshops, while BLOXHUB offers space as well as support in the practical organisation and promotion of activities. Hence, the provided overview is only indicative, and the offered range of activities will continue to evolve.

Mornings	Morning sessions, where usually three speakers share their perspective on a trending topic within sustainable urban development, followed by a short discussion
Match	Innovation sessions (2 sessions on directly following days or with up to 3 weeks in between) gathering approximately 10 different organisations around a certain innovation topic to brainstorm and explore possible collaborations. The Match program is operated by Smith Innovation, a consultancy firm specialised on innovation within the built environment
Science Forum	An industrial research network, organising transdisciplinary events and conferences on various topics within sustainable urban development that bring together interested professionals and academics across universities and disciplines
Accelerator	Three months start-up accelerator program. First and so far, only edition ran in fall 2016.
Pitch Salon	Pitch sessions, where BLOXHUB members get an opportunity to obtain feedback on a certain topic by an expert panel.

Figure 2: Overview of BLOXHUB's activities.

BLOXHUB's specific configuration becomes even clearer when comparing it with other collaborative spaces in Denmark. First, in contrast to internal innovation units (Puttick, Baeck and Colligan 2014; Tönurist, Kattel and Lember 2017), such as Copenhagen Solutions Lab, MindLab or Innovationshuset, BLOXHUB does not take responsibility for innovation projects. These innovation units are internal to, set-up by, or funded by the government with the purpose of innovating policy or public service alongside shifting collaborators across sectors. Meanwhile, BLOXHUB is an independent organisation, and only supports other actors' innovation processes. Second, even though cooperating with neighbouring Copenhagen Street Lab, BLOXHUB is not an urban laboratory in the sense of a designated city district for experimentation (Karvonen and van Heur 2014). Third, BLOXHUB is backed by a philanthropic foundation and not by a corporation, distinguishing it for instance from Space10, IKEA's Copenhagen-based "secret innovation lab" (Le Pluart 2016).

In terms of similarities, BLOXHUB's configuration shares on the one hand characteristics with an innovation network or cluster. Examples of such third sector organisations include GATE21, a partnership between municipalities, companies, and knowledge institutions aiming to accelerate Greater Copenhagen's transition to green energy, or InnoBYG, a network of knowledge institutions and companies to improve sustainability in the construction industry, co-funded by the Ministry of Higher Education and Science. On the other hand, different from such networks, BLOXHUB's operation of a physical co-working space corresponds with the offering of commercial co-working space providers such as Symbion or Rainmaking Loft. BLOXHUB combines both types of collaborative spaces in one organisation.

Various industry networks and commercial co-working spaces existed prior to BLOXHUB's establishment. Realdania could also have decided to support these existing ones; however, in the spirit of venture philanthropy, seems to believe in a higher impact of BLOXHUB's organisational design and strives for more managerial control over the grant-receiving organisation. In fact, BLOXHUB does not only combine features of existing collaborative spaces, but it also enters into competition with them. Without BLOXHUB's establishment, its members would probably have spent time and resources on other industry networks' activities and its residents would have rented desks elsewhere. Thus, while the public sector allowed and even demanded a collaborative space, BLOXHUB claims space from prior existing collaborative spaces across sectors. Presumably in order to include rather than displace them, several of these collaborative spaces have become BLOXHUB members, and BLOXHUB's management emphasises its function as a 'network of networks'.

Realdania's Commitment to Non-Commitment

The analysis has traced BLOXHUB's emergence as a cross-sector collaborative space to the temporal interplay of multiple necessary conditions, entailing actors from the public, private, and third sector. Combining an industry network with a commercial co-working space, BLOXHUB's organisational design showed to entail tenets of a third and private sector organisation. While third sector organisation Realdania emerged as a central actor in the process, its exact role in the configuration of BLOXHUB requires further specification. Was the collaborative space between sectors allowed or claimed (Prewitt 2006)? On the one hand, the three-failures theory (cf. Steinberg 2006) suggests that the establishment of the collaborative space under the aegis of Realdania can be attributed to the failure of the private and public sector to provide such a space. On the other hand, the concept of venture philanthropy (cf. Mair and Hehenberger 2013) may suggest that Realdania has claimed the collaborative space. These explanations will be considered in turn, to show how both mechanisms were at play in the case at hand.

According to the three-failures theory, the private sector's lacking provision of a cross-sector collaborative space to address the collective action problems arising from sustainable urban development can be considered a market failure. However, there seems to be no industry network with an associated co-working space focusing on sustainable urban development, let alone one that financially affords physical office space for public and third sector organisations. This is surprising as innovation policy scholars' agreement on the need for cross-sector collaboration indicates that the establishment of collaborative spaces should in principle make business sense. Three-failures theory would suggest that it is the responsibility of the government to compensate for such a collective action problem in addressing grand challenges.

Meanwhile, the government's inability to formulate innovation priorities in face of grand challenges' uncertainty and complexity results in a government failure. The

public sector is in dire need of input from the private and third sector. Implicitly, innovation policy itself becomes a subject of innovation at BLOXHUB, bypassing the conventional policy process. Different from commercial co-working spaces, BLOXHUB seems to not solely aim at private-sector innovation, but also at innovation on the policy level, as the engagement of the City and the Ministry suggests. In fact, the Ministry itself recognises cross-sector collaborative spaces as a pathway to overcome its problems. However, the Ministry would neither have been able to justify the investment into a starchitect-designed landmark building like BLOX nor support the operating costs of BLOXHUB at the same level as Realdania. On the ropes with its current repertoire of innovation policy instruments, it seems that it considered this setup as an opportunity to leverage and catalyse Denmark's existing strengths in urban development.

At first glance, Realdania appears to simply enter an allowed space to establish BLOXHUB. However, the establishment of BLOXHUB as a new, independent organisation indicates that Realdania evaluated other third sector responses to the market and government failures as insufficient ('voluntary failure'). Even though various networks and organisations addressing sustainable urban development existed prior to BLOXHUB's establishment, Realdania chose not to invest in them, founding a novel organisation instead. Counterintuitively, even though public and private sector seem to allow and even demand third sector engagement, no third sector organisation has hitherto committed resources to a collaborative space at the level of Realdania. What held other third sector organisations from filling the allowed space, and why did Realdania decide differently?

In short, organisations from all three sectors refrain from providing a cross-sector collaborative space to address sustainable urban development. Considering the risk involved this is strategically advisable if we bear in mind the definition of robust action as "noncommittal actions that keep future lines of action open" (Padgett and Powell 2012, 24). Any actor investing resources in the establishment of a collaborative space is facing a principal-agent problem, under which the actor has to assume other actors to act robustly and not commit in the same way. This mutual non-commitment creates a deadlock. Even though actors across sectors recognise a cross-sector collaborative space to be mutually beneficial, no one commits the requisite resources. While the space is in principle allowed, someone needs to claim it, taking the associated risk of other actors' non-commitment into account.

In line with the premises of venture philanthropy (cf. Mair and Hehenberger 2013), Realdania's commitment breaks the deadlock while anticipating the risk of non-commitment in two ways. On the one hand, Realdania's investment acts as a physical placeholder in the cityscape for engagement with sustainable urban futures. If considered independent of its designated vision and purpose, the BLOX building is a property investment in a multi-use building in one of Copenhagen's most attractive remaining waterfront locations. Without doubt, numerous other commercial, for-profit property investors would have readily invested in this location. It is only by foregoing rental income and renting out to non-profit organisations – including the Design Society, DAC,

and BLOXHUB – that Realdania opens a physical space, which otherwise would presumably have ended as a closed space, occupied by potent private sector tenants. By entering a physical, long run commitment, the building holds the time window open from which it emerged, affording future lines of action for other actors. Thereby, Realdania's commitment differs from traditional innovation policy programs, whose priorities can be relatively swiftly re-evaluated. BLOXHUB's material manifestation as a collaborative space opens for the possibility that it may take on a life of its own: the sustainable urban development agenda in Copenhagen is here to stay.

On the other hand, to ensure that the building takes on a life on its own between sectors, Realdania anchors its effort in its relationships with various levels of the Danish government: the co-funding of DAC and the Design Society, and the co-founding of BLOXHUB. Thereby, the third sector organisation's commitment implicitly secures the commitment of the public sector. The sheer size of Realdania's investment mobilises public funding in its aftermath. Due to the entanglement of interests in and around BLOX, with BLOXHUB as a central building block, it may be likened to a systemically important financial institution, which is considered too-big-too-fail due to its systemic interconnectedness (Financial Stability Board 2018). Public and private sector allow Realdania as a third sector organisation to establish a collaborative space, yet the bold way in which BLOX and BLOXHUB claim the allowed space safeguards the durability of the space's configuration between sectors.

The resulting intermingling of public and private sector innovation in a space with limited, membership-based access may raise criticism as it seemingly awards certain actors privileged access to democratic institutions and processes. Particularly, if “public support is involved (through subsidies and/or involvement of public labs) such collaborative spaces may be considered to blur the boundaries between public interest and private interest (up to abusing taxpayer's money) (Rip and Joly 2012, 7)”. However, as research on open-source politics shows, “[o]pen spaces are not necessarily accessible to a large number of people [...]. Instead, openness signifies a lack of determination at the level of meaning. This is why open spaces invite imagination and provide conditions for change, while closed spaces do not” (Husted and Plesner 2017, 654). Put differently, openness should not be confounded with accessibility. In this sense, Realdania's commitment affords other actors' indeterminacy at the level of meaning.

Returning to the possible role of the third sector in the establishment of cross-sector collaborative spaces, particularly compared to the public sector, it must be emphasised that BLOXHUB was not simply established by Realdania as a third sector organisation. Rather, venture philanthropy and the entrepreneurial state acted hand in hand to address the public and private sector's inability to provide a space for the exploration of robust, collective action. Taking the role of the venture capitalist in the name of the Ministry, Realdania provided the resources for an endeavour, which the Ministry otherwise would neither have been able to finance nor legitimate, at the same time securing continuity throughout political vagaries. Realdania's commitment affords other actors' non-commitment. Regardless of sector, they do not have to commit

additional financial resources in order to explore novel collaborations within the field of sustainable urban development but can maintain their indeterminacy at the level of meaning.

Thereby, Realdania does not act robustly but lastingly exposes itself, as underlined by CEO Jesper Nygård's statement that, if he had to make the decision again today, he would probably not commit the resources in the same way. In fact, even if Realdania was to commit the resources again, it is unlikely the collaborative space would materialise in the same way. The analysis has shown that the time was ripe for BLOX and BLOXHUB. Padgett and Powell (2012, 26–28) describe such a situation as 'poisedness', by which they mean circumstances under which the social context is rich with potential and prone to the reception of an innovation and its subsequent reconfiguration by it. The collaborative space was established in a cascade, in which Realdania was far from being the only actor involved, and its claim of an allowed space served merely as a trigger. Realdania's commitment is the result of cascading transpositions of ideas and practices across the public, private, and third sector. Configuring a collaborative space to address grand challenges does not require filling an allowed or claiming a space between, but interweaving sectors, as the case of BLOXHUB shows.

Meanwhile, just as Realdania's commitment was in its establishment, BLOXHUB is only one in a number of necessary conditions in addressing sustainable urban development as a grand challenge. The interplay of several necessary conditions over time is needed if BLOXHUB is in fact to facilitate cross-sector collaborations that advance sustainable urban development. The City's recent decision to significantly reduce the budget of its urban innovation lab is but one of the decisions that, not alone, but in their interplay, may determine BLOXHUB's future fate and success as a cross-sector collaborative space.

References

- Alvesson, M. and Kärreman, D. (2007). Constructing mystery: empirical matters in theory development. *The Academy of Management Review*, vol. 32(4), pp.1265–1281.
- Anheier, H. and Daly, S. (2007). *The Politics of Foundations: A Comparative Analysis*. New York, NY: Routledge.
- Ansari, S. (Shaz), Wijen, F. and Gray, B. (2013). Constructing a Climate Change Logic: An Institutional Perspective on the "Tragedy of the Commons". *Organization Science*, vol. 24(4), pp.1014–1040.
- Benner, T. (2018). *Realdania: Vi havde ikke bygget Blox i dag*. [online] Politiken. Available at: <https://politiken.dk/kultur/arkitektur/art6474412/Realdania-Vi-havde-ikke-bygget-Blox-i-dag> [Accessed 01.09.2018]
- BLOX (2018). *Vision for BLOX*. [online] BLOX. Available at: <http://www.blox.dk/english> [Accessed 20.03.2018].

- BLOXHUB General Meeting (2016). *Articles of association for The BLOXHUB Association*. Available at: http://cdn-bloxhuborg.pressidium.com/wp-content/uploads/2017/01/Vedt%C3%A6gter-pa%CC%8A-engelsk_FINAL-ARTICLES-OF-ASSOCIATION_24052016.pdf [Accessed 21.02. 2018].
- Borrás, S. and Edquist, C. (2013). The choice of innovation policy instruments. *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 80(8), pp.1513–1522.
- Callon, M. (1998). An Essay on Framing and Overflowing: Economic Externalities Revisited by Sociology. *The Sociological Review*, vol. 46, pp.244–269.
- Eccles, R.G. and Nohria, N. (1992). *Beyond the hype: Rediscovering the essence of management*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Eisenhardt, K.M. and Graebner, M.E. (2007). Theory Building from Cases: Opportunities and Challenges. *The Academy of Management Journal*, vol. 50(1), pp.25–32.
- Eisenhardt, K.M., Graebner, M.E. and Sonenshein, S. (2016). Grand Challenges and Inductive Methods: Rigor without Rigor Mortis. *Academy of Management Journal*, vol. 59(4), pp.1113–1123.
- Erhardtson, B. (2013). *Realdania med ny aktivistisk strategi*. [online] Berlingske Business. Available at: <https://www.business.dk/content/item/22487> [Accessed 09.08. 2018].
- Erhvervsministeriet (2013). *Danmark i arbejde. Vækstplan for kreative erhverv.design*. [online] Regeringen. Available at: <https://em.dk/~media/files/2013/07-02-13-vækstplan-kreative-erhverv.ashx?la=da> [Accessed 09.10.2018]
- Ferraro, F., Etzion, D. and Gehman, J. (2015). Tackling Grand Challenges Pragmatically: Robust Action Revisited. *Organization Studies*, vol. 36(3), pp.363–390.
- Financial Stability Board (2018). *Addressing SIFIs*. [online] Available at: <http://www.fsb.org/what-we-do/policy-development/systematically-important-financial-institutions-sifis/> [Accessed 09.10. 2018].
- Finansministeriet (2017). *Finanslov for finansåret 2017, § 8. Erhvervs- og Vækstministeriet*. [online] Finansministeriet. Available at: <https://www.fm.dk/publikationer/2017/finanslov-for-2017> [Accessed 03.09.2018].
- Habermann, U. (2007). Denmark. In: H. Anheier and S. Daly, eds., *The Politics of Foundations: A Comparative Analysis*. New York, NY: Routledge, pp.130–143.
- Husted, E. and Plesner, U. (2017). Spaces of open-source politics: Physical and digital conditions for political organization. *Organization*, vol. 24(5), pp.648–670.
- Karvonen, A. and van Heur, B. (2014). Urban Laboratories: Experiments in Reworking Cities: Introduction. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 38(2), pp.379–392.
- Knight, F.H. (1921). *Risk, uncertainty and profit*. New York, NY: Houghton Mifflin.
- Kuhlmann, S. and Rip, A. (2018). Next-Generation Innovation Policy and Grand Challenges. *Science and Public Policy*. Available at: DOI: 10.1093/scipol/scy011 [Accessed 22.03.2018]

- Le Pluart, J. (2016). *Secret Innovation Lab Revealed*. [online] IKEA. Available at: http://www.ikea.com/ms/en_US/this-is-ikea/ikea-highlights/IKEA-secret-innovation-lab/index.html [Accessed 27 Feb. 2018].
- Leifer, E.M. (1991). *Actors as observers: a theory of skill in social relationships*. New York, NY: Garland.
- Leijten, J., Butter, M., Kohl, J., Leis, M. and Gehrt, D. (2012). *Investing in Research and Innovation for Grand Challenges*. Brussels, Belgium: Joint Institute for Innovation Policy.
- Locke, K., Golden-Biddle, K. and Feldman, M.S. (2008). Perspective—Making doubt generative: Rethinking the role of doubt in the research process. *Organization Science*, vol. 19(6), pp.907–918.
- Mair, J. and Hehenberger, L. (2013). Front-Stage and Backstage Convening: The Transition from Opposition to Mutualistic Coexistence in Organizational Philanthropy. *Academy of Management Journal*, vol. 57(4), pp.1174–1200.
- Mantere, S. and Ketokivi, M., 2013. Reasoning in organization science. *Academy of Management Review*, vol. 38(1), pp.70–89.
- Mazzucato, M. (2013). *The entrepreneurial state: debunking public vs. private sector myths*. Anthem Press: London.
- Mazzucato, M. (2018). *Mission-oriented research & innovation in the European Union: A problem-solving approach to fuel innovation-led growth*. [online] Brussels, Belgium: European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. Available at: <https://publications.europa.eu/da/publication-detail/-/publication/5b2811d1-16be-11e8-9253-01aa75ed71a1/language-en> [Accessed 09.08. 2018].
- Padgett, J.F. and Powell, W.W. (2012). The problem of emergence. *The emergence of organizations and markets*. Princeton, NJ & Oxford, England: Princeton University Press, pp.1–29.
- Powell, W.W. and Steinberg, R. eds. (2006). *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*. 2nd ed. New Haven, CT: Yale University Press.
- Prewitt, K., 2006. Foundations. In: W.W. Powell and R. Steinberg, eds., *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*, 2nd ed. Yale University Press, pp.355–377.
- Puttick, R., Baeck, P. and Colligan, P. (2014). *i-teams. The teams and funds making innovation happen in governments around the world*. [online] London, England: Nesta and Bloomberg Philanthropies. Available at: https://www.nesta.org.uk/sites/default/files/i-teams_june_2014.pdf [Accessed 17.02.2018].
- Realdania (2018a). *BLOXHUB - Danmarks nye base for fremtidens byløsninger*. [online] Realdania. Available at: <https://realdania.dk/projekter/bloxhub> [Accessed 20 Mar. 2018].
- Realdania (2018b). *Realdania*. [online] Available at: <http://www.realdania.org/en> [Accessed 28.08.2018].

- Rip, A. and Joly, P.-B. (2012). Emerging spaces and governance. *A position paper for EU-SPRI*. [online] Available at: http://www.euspri-forum.eu/key_missions/rip_emerging_spaces_and_governance.pdf. [Accessed 22.02.2018]
- Schot, J. and Steinmueller, E. (2016). *Framing innovation policy for transformative change: Innovation policy 3.0*. Brighton, England: SPRU Science Policy Research Unit, University of Sussex.
- Schuyt, T.N.M. (2010). Philanthropy in European welfare states: a challenging promise? *International Review of Administrative Sciences*, vol. 76(4), pp.774–789.
- Steinberg, R. (2006). Economic Theories of Nonprofit Organizations. In: W.W. Powell and R. Steinberg, eds., *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*, 2nd ed. New Haven, CT: Yale University Press, pp.117–139.
- Tönurist, P., Kattel, R. and Lember, V. (2017). Innovation labs in the public sector: what they are and what they do? *Public Management Review*, vol. 19(10), pp.1455–1479.
- United Nations General Assembly (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. [online] Available at: <http://undocs.org/A/RES/70/1> [Accessed 19.07.2017]

BØGER

Neoliberalismens højborg en studie af bygningsværkers ideologi

Douglas Spencer, 2016

The Architecture of Neoliberalism – how contemporary architecture became an instrument of control and compliance

Bloomsbury Academic, Oxford

213 sider, ca. 200 kr.

Anmeldt af Andreas Kamstrup, ph.d., Institut for Organisation, Copenhagen Business School

Kan bygninger bedrive politik? Har de en ideologi? Ja selvfølgelig, svarer Douglas Spencer i sin nyeste bog og viser gennem empirisk-tematiske nedslag, hvordan udvalgte, højt profilerede arkitekter og arkitektur er agenter for en særlig neoliberal ideologi.

At bygninger påvirker de mennesker, der færdes i og omkring dem, er en påstand, der er så alment accepteret, at den næppe behøver yderligere belæg eller referencer: Selvfølgelig gør det en forskel, om der er naturligt lysindfald på kontoret, om der er elevator eller trapper, om andelslejligheden har et gårdmiljø, om universitetet har handicap-adgang, om arbejdspladsen har storrumskontorer, eller om toiletterne er traditionelt kønsopdelte eller ej. Dette har filosoffer, sociologer, arkitekter, ingeniører, politikere og andre faggrupper konstateret gennem årene (se fx Winner 1980; Baldry 1999; Latour 1992). Et af de mere kendte udsagn stammer fra det forrige århundrede, hvor den kommende engelske premierminister Churchill i en tale til den engelske arkitektforening påpegede, at "there is no doubt whatever about the influence of architecture and structure upon human character and action. *We make our buildings and afterwards they make us.* They regulate the course of our lives" (Churchill 1924, min kursivering). At bygninger og fysiske rum påvirker, er den selvfølge, som arkitekter og ingeniører har bygget deres virke og professioner op omkring: Gennem design og bygning skabes forhold, som ændrer faktiske ting for dem, der benytter sig af bygningen.

Men hvad med udsagnet, at rum og bygninger er politiske? Er det ligeså selvfølgelig? For at svare på dette må det præciseres, hvilken forståelse af politik, der abonneres på. Kan ting bedrive politik? Kan et rum forhandle og fremføre en særlig ideologi? I bogen, *The Architecture of Neoliberalism – how contemporary architecture became an instrument of control and compliance*, forsøger Douglas Spencer¹ (2016) at besvare disse

---

¹ Douglas Spencer er ph.d. i arkitekturhistorie og – teori fra University of Westminster. Han er tilknyttet forskningsprogrammet ved den britiske arkitektforening og underviser bl.a. ved University of East London

og flere spørgsmål. Han argumenterer for, at der findes en særlig neoliberal arkitektur og arkitektur-tænkning, der promoverer en særlig politisk ideologi om blandt andet konkurrenceudsættelse, emergens, spontan orden og selv-organisering.

Hovedambitionen er, som undertitlen antyder, at afdække hvordan bygninger og fysiske rum - gennem konkrete designvalg men også via visionspapirer, manifeste og politikker - bliver til instrumenter, der fremmer en særlig ideologi. For Spencer er det altså en præmis, at arkitektur er politisk, og hans ambition i nærværende bog er at vise, *hvordan* denne politik udfolder sig. For at vende tilbage til eksemplerne i indledningen så handler det ikke om at diskutere, om det gør en forskel, men i stedet at undersøge, *hvilken* forskel det gør.

Bogens i alt seks kapitler er bygget op som essays, der kan læses isoleret, men som indeholder et progression-båret argument. I de første tre kapitler undersøges det, hvordan arkitektur er blevet et instrument for neoliberal 'governmentality' (Foucault 1988), og de sidste tre kapitler undersøger, hvordan dette spilles ud i praksis gennem empirisk-tematiske nedslag.

I første kapitel definerer Spencer neoliberalisme ved at tage afstand fra en klassisk marxistiske forståelse og i stedet knytte an til en nyere sociologisk-historisk orienteret tilgang anført af tænkere som Philip Mirowski (2013) samt Pierre Dardot og Christian Laval (2014). Denne tilgang forstår neoliberalisme som det økonomisk-politiske projekt søsat af Friedrich Hayek og Ludvig von Mises og som siden er blevet efterfulgt af Chicago-skolens Gary Becker og Milton Friedman og deres tanker om at gøre *markedet* til grundfigur. Når markedet er grundfigur, er der ifølge Spencer ikke plads til kritisk refleksion og uproduktiv praksis, da disse ikke skaber umiddelbar (mer)værdi. Derimod bliver fleksibilitet og tilpasningsevne centrale 'subjektiveringsformer' (Foucault 1982), der belønnes og dermed (re)produceres af markedet. Realpolitisk har Margaret Thatcher og Ronald Reagan været inspireret af denne tilgang, og den er ofte blevet lanceret under devicen 'There is no alternative!' – altså som en naturlig del af en velfungerende kapitalisme, på samme måde som liberalistisk kapitalisme har været anset som naturligt endemål i velfungerende (vestlige) samfund (Fukuyama 2006)

For fuldt ud at forstå, hvordan bygninger og arkitektur er blevet neoliberale agenter, er det – ifølge Spencer – nødvendigt at forstå en proces, der har løbet parallelt og til tider sammenvævet med udviklingen beskrevet ovenfor: I bogens andet kapitel diskuterer Spencer menneskets forhold til teknologi som det har udfoldet sig efter 1968, og han identificerer to centrale bevægelser, nemlig 'New Left' og 'Modkultur'. Han bruger en komparativ filmanalyse (Alphaville af Jean-Luc Goddard og THX1138 af George Lucas) til at eksemplificere denne forskel. I New Left-bevægelsen beskrives det, hvordan teknologi skal forstås som (et) statskontrolleret magtinstrument, der kun kan overvindes gennem kollektiv og revolutionær social transformation. I modkultur-bevægelsen beskrives

---

og Royal College of Art. Han har skrevet flere bøger og forskningsartikler inden for arkitektur, kritisk teori og kapitalismekritik.

et mere teknooptimistisk subjekt som 1) har en individuel mulighed for at gøre oprør mod teknologi ved 2) at gøre teknologi til en forlængelse af selvet (Spencer 2016, 6-7). Spencers argument er, at denne sidste forståelse har sejret hvilket bl.a. kan ses i tilblivelsen af entreprenør-figurer som Steve Jobs og Elon Musk.

Spencer argumenterer derefter - bogens 3. kapitel - for, at førend denne teknologiforståelse kunne sætte sig igennem i arkitekturverdenen, så måtte den frigøre sig fra teoriens kritiske byrde. Den negative kritik måtte forkastes til fordel for en skabende og affirmativ kritik, som ikke "gets in the way of the 'real' work of architecture: that of finding common ground with clients and designing buildings for them" (Spencer 2016, 50). Her har de franske filosoffer Gilles Deleuze & Felix Guattari (1988) stillet en tænkning og en begrebsverden til rådighed, som operer med en såkaldt flad ontologi, emergens og en immanensfigur, som kan sammenlignes med Hayeks markedsfigur, idet der ikke er noget udenfor. Også kontinentale kompleksitetstænkere som Bruno Latour (2005), Manuel DeLanda (2006) og Niklas Luhmann (1995) har bidraget til denne forståelse. Eksempelvis har Latour (2005) beskrevet en såkaldt 'Dingpolitik'. I arkitekturverdenen ses dette hos Alejandro Zaera-Polo (grundlægger af tegnestuen Foreign Office Architects), når han skriver, at "critical belongs to Freud, what I called 'productive' to Deleuze" (her fra Spencer 2016, 60). Endnu mere sat på spidsen skriver arkitekturprofessor Michael Speaks - med en vis beklagelse - at "theory was interesting ... but now we have work." (Speaks, 2002). Patrick Schumacher (chefarkitekt hos Zara Hadid Architects) går hele vejen, når han i sit manifest proklamerer at, "it is *not* architectures societal function to actively promote or initiate political agendas that are not already thriving in the political arena" (Schumacher 2012, 447) og fortsætter med "those who wants to debate architecture should keep their political convictions to themselves" (Schumacher 2012, 472).

Som det fremgår er Spencer uenig i ovenstående, og i bogens resterende kapitler undersøger han - gennem flere tematiske nedslag, som eksemplificeres med forskellige konkrete cases - hvilken politik, arkitekter og arkitektur fører, og hvilken ideologi de derfor bliver agenter for. Jeg vil kort beskrive to af disse eksempler, BMW Leipzig og Ravensbourne College. BMW Leipzigs nye hovedkvarter (tegnet af Zara Hadid/Patrick Schumacher) undersøges som et eksempel på det, Spencer kalder et "open and apparently self-organizing system" (Spencer 2016, 88). Det udfoldes, hvordan denne bygning er designet som et stort fællesskab, hvor arkitekturen søger ikke at gøre forskel på for eksempel samlebåndsarbejdere og ledelse. Dette gøres ved at udviske strenge geometrier og i stedet prioritere flydende og afrundende, åbne 'parametriseringer' i formbare mega-enheder som eksempelvis beton og glas. Målet er at skabe et organisk og 'seamless' udtryk, hvor der ikke er plads til kompartmentalisering og hierarkisk (funktions)opdeling. Spencer antyder, at denne tilgang i fremtiden vil blive opfattet som et tredje produktion-regime efter Fords samlebånd og Toyotas LEAN-system. Spencer er kritisk over for måden, hvorpå værdien af reelt arbejde neglieres i denne form: "Elegance works to conceal and to doubly disavow labour - both that involved in the subjection of the worker to the new conditions of labour in neoliberalism, and that of architecture in accommodating itself to the new managerialism" (Spencer 2016, 94).

Det andet empirisk-tematiske nedslag er Ravensbourne College (tegnet af Farshid Mousavi fra Foreign Office Architects), hvor argumentet er, at bygningen former de studerende i markedets ånd som netværkende entreprenører. Bygningen skal facilitere "circulation within networks, flexible movement across and between activities, self-promotion, receptivity to feedback, opportunistic exchange, engagement in multiple projects, the conduct of the *student-entrepreneur*" (Spencer 2016, 137, min kursivering). Ravensbourne College er designet som mikropolis eller som en "univer-city [...] as a 'third place', existing between home and work, combining 'shopping, learning, meeting, playing, transport, socialising, playing, working, living' (Spencer 2016, p135). Meningen er altså, at bygningen skal fungere som et sted, hvor studerende mødes på kryds og tværs, hvor traditionelle forelæsningsrum er erstattet af fleksible rum, der kan justeres efter behov, hvor der er åbnet en kaffebar-skædebutik, hvor er der et *event-space*, som kan afholde ferniseringer, fremvisninger og diverse udstillingerne. Spencer uddyber også, hvordan bygningen er lavet til at optræne en særlig 'web 2.0 adaptability' (Spencer 2016, 134), og han beskriver, hvordan såkaldt *blended learning*-initiativer bliver kodet ind i bygningens design, så de studerende både får traditionel undervisning såvel som teknologisk medieret undervisning, hvilket igen giver dem mulighed for at "time-shift their education to a time and place of their own choosing within the virtual learning environment" (Spencer 2016, 133).

Efter disse og flere empirisk-tematiske nedslag afrunder Spencer bogen med at gentage behovet for kritik og teoretisk behandling af arkitektur og fysiske rums usynlige ideologi. Der knyttes an til Theodor Adornos (1966/1973) og Frankfurterskolens forståelse af kritik og teori som en "revolt against being importuned to bow to every immediate thing" (Adorno 1966/1973, p19), altså en invitation til at bedrive "uproduktiv negativitet og hadeful kritik" (Spencer 2016, 163), som muligheden for at frigøre sig selv fra praksis eller 'markedet tyranni' (Bourdieu, 2003).

Som nævnt kan bogens kapitler læses isoleret og i tilfældig rækkefølge, hvis man eksempelvis er særligt interesseret i enten de empiriske nedslag og særlige bygning, der diskuteres her, eller hvis man er særligt interesseret i de tematiske nedslag, der laves i kapitel fire, fem og seks. For læsere med interesse i en indføring i neoliberalisme-begrebet står de to første kapitler stærkt. De er rige på fyldige citater og henvisninger og inddrager forskellige perspektiver, der til sammen nuancerer begrebet. Bogen fremstår stærk i sin teoretiske behandling af arkitekters virke gennem analyser af politikker, udsagn, visioner, manifeste og visuelt materiale, der samlet udgør *data* i de forskellige empirisk-tematiske nedslag. Heri findes kimen til noget, jeg savnede, nemlig inddragelse af de mennesker, der rent faktisk er i berøring med arkitekturen, for dermed at afdække - helt konkret - *om og hvordan* de undersøgte cases faktisk ændrer menneskers adfærd. *Hvordan* virker disse bygninger og arkitekturer som instrumenter for en neoliberal ideologi? Som analysen står nu, har den karakter af det, man kunne kalde *apriorisk kritik* (før mødet med mennesker). Jeg efterspørger det, vi så kunne kalde *aposteriorisk kritik*. Spencers skarpe undersøgelser af visionspapirer, manifeste og visuelt materiale kunne med fordel have været beriget med eksempelvis observationer af, hvordan de mennesker, der (spontant eller over en

årrække) mødes og interagerer med og i bygninger, enten ændrer eller ikke-ændrer adfærd. Sådanne observationer ville være en central komponent i at beskrive de subjektiveringsformer, han mener der er på spil i arkitekturen. Hvis ambitionen er at beskrive hvordan den udvalgte arkitektur er blevet *an instrument of control and compliance*, så må det være centralt at vise, at denne instrumentalisering faktisk finder sted og ikke blot ses som en potentiel instrumentalisering. I forlængelse heraf virker det rimeligt at spørge, om ikke Spencer i højere grad undersøger arkitekturs ideologi og i mindre grad dets politik (hvis politik defineres som ideologi i praksis og forhandling).

Bogens undertitel åbner også et andet centralt spørgsmål: Spencer specificerer, at han taler om *contemporary architecture*, men reelt undersøger han få udvalgte cases, og i det hele taget er han mest interesseret i stjernearkitekters virke (primært tegnestuerne Zara Hadid Architects, Office for Metropolisian Architecture og Foreign Office Architects). Derfor er det selvfølgelig nødvendigt at spørge ind til, hvor bredt vi skal forstå udsagnet *how contemporary architecture became an instrument of control and compliance*. Spencer har ikke ambitioner om at vælge repræsentative cases men mere det, vi kunne kalde 'kritiske cases' (Flyvbjerg, 2006), som er valgt for at fremhæve en særlig pointe. Ydermere arbejder han ikke traditionelt case-baseret men bruger mere empirien som nedslag for at belyse og konkretisere en teoretisk pointe. Med dette in mente læser jeg i højere grad bogens generaliseringspotentiale som et ønske om at udfolde en særlig metodisk opmærksomhed mod arkitekters skriftlige og materielle udtryk.

Ud over det specifikke bidrag til forståelse af, hvordan arkitekter og arkitektur bliver agenter for - eller med - en ideologi, så har bogen yderligere en ambition: At synliggøre, isolere og navngive noget, der ellers er usynligt og/eller opfattes som naturligt og uomgængeligt. Ved at gøre dette påpeger Spencer, at det, der har politiske karakter, kunne være anderledes. Som nævnt er det ikke Spencers ærinde i denne bog, og han ekspliciterer gentagende ambitionen om at være kritisk-teoretisk og 'hadeful' uden at være tvunget til opbyggelighed, men jeg vil meget gerne høre hans bud på, hvordan en social ansvarlig og ikke-konkurrence og markedsdrevet arkitektur ser ud. Hermed en opfordring til en 2'er.

Litteratur

- Adorno, T. (1966/1973). *Negative dialectics*. London & New York: Routledge.
- Baldry, C. (1999). Space-the final frontier. *Sociology*, årg. 33(3), s. 535-553.
- Bourdieu, P. (2003). *Firing back: Against the tyranny of the market 2*, UK: Verso.
- Churchill, W. (1924). Winston Churchill the architect? Tilgængelig på: <http://jemastl.com/news/2015/2/16/was-winston-churchill-an-architect> [Tilgået 23.11.18]
- Dardot, P., & Laval, C. (2014). *The new way of the world: On neoliberal society*. London: Verso Books.
- DeLanda, M. (2006). *A new philosophy of society: Assemblage theory and social complexity*. London: Bloomsbury Publishing

- Deleuze, G., & Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. London: Bloomsbury Publishing.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five misunderstandings about case-study research. *Qualitative Inquiry*, årg. 12(2), s. 219-245.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical Inquiry*, årg. 8(4), s. 777-795.
- Foucault, M. (1988). Technologies of the self. *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault*, s. 16-49. Amherst, MA: University of Massachusetts Press
- Fukuyama, F. (2006). *The end of history and the last man*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Latour, B. (1992). 'Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts', in Bijker, W. and Law, J. (ed.) *Shaping technology/building society: studies in sociotechnical change*. Cambridge MA: MIT Press s. 225-258.
- Latour, B. (2005). From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public. Tilgængelig på: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/96-DINGPOLI-TIK-GB.pdf> [Tilgæet: 25.11.18]
- Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Redwood City: Stanford University Press.
- Mirowski, P. (2013). *Never let a serious crisis go to waste: How neoliberalism survived the financial meltdown*. London: Verso Books.
- Schumacher, P. (2012). *The Autopoesis of Architecture, Volume II: A New Agenda for Architecture*. Sussex: John Wiley & Sons.
- Speaks, M. (2002). Theory was interesting... but now we have work: No hope no fear. *Architectural Research Quarterly*, årg. 6(3), s. 209-212.
- Spencer, D. (2016). *The architecture of neoliberalism: How contemporary architecture became an instrument of control and compliance*. London: Bloomsbury Publishing.
- Winner, L. (1980). Do artifacts have politics? *Daedalus*, årg. 109(1), s. 121-136.

ABSTRACTS

Abstracts

Architecture and politics: Böhme and Sloterdijk on atmospheres

Lydia Jørgensen og Christian Borch

The notion of atmosphere occupies an increasingly central role in present-day discussions of design, affect, architecture and sensory environments. It is mobilized in particular to emphasize and shed light on a pre-subjective, embodied apprehension of spatially discharged moods. This article especially focuses on how the notion of atmosphere offers new ways of understanding the relations between architecture and politics. Specifically, we explore such relations via the philosophical reflections on atmosphere as found in Gernot Böhme's and Peter Sloterdijk's work. We suggest that, in spite of significant difference between Böhme and Sloterdijk, they each offers important insights into how architecture and politics are entangled. After a brief outline of each of their general atmospheric projects, we demonstrate the different critical potential their analyses of architecture and the politics of space entail.

Healing architecture in psychiatry: A spatial grammar of recovery

Thorben Simonsen og Holger Højlund

That spaces matter in psychiatric treatment is far from a novel insight in the field of psychiatry, but novelty can be found in the ways that space is directly related to a particular approach to treatment, as is the case with 'healing architecture'. Healing architecture is a key architectural principle in newer hospital facilities, where the notion of recovery has been written into these newer psychiatric facilities together with the architectural principle of healing architecture. This article examines the juxtaposition of recovery with healing architecture in a newly built psychiatric hospital in Slagelse, Denmark. Based on qualitative material consisting of observations, interviews and documents, the manner in which the hospital building itself is expected to be an important component in the provision of mental health is explored. Based on the work of German philosopher Peter

Sloterdijk the article shows how the notion of recovery is explicated through three design principles developed by the architects during the design of the psychiatric hospital in Slagelse. The principles are: healing architecture, hierarchy and transparency. It is argued that the three principles together constitute a spatial grammar, which expresses a particular atmospheric politics in the approach to the treatment of mental illness.

Making room for change: Spatial tactics and the micropolitics of inhabiting organisational space

Rune Thorbjørn Clausen og Kasper Trolle Elmholdt

Literature on organisational space has pointed at the political nature of space. In this article, we explore the relation between the physical space of organisations and change. Through a case study of a media company that successfully designed a new headquarters with the aspiration to become an open, coherent and transparent organisation, we describe and analyse the micropolitics of organisational space. Using the concept of ‘spatial tactics’, we explain how initial intentions with the building design were resisted and renegotiated at the micro level as employees began inhabiting organisational space, by which, we argue, room for change was made. The study contributes to the literature on space and organisational change by providing an empirical account of how spatial tactics matter for making buildings work in change initiatives.

Trampoline House: Cultural space as political counter strategy

Signe Brink Wehl

Trampoline House in Copenhagen North Western neighborhood is a social space for asylum seekers, activists and other interested. The space started as an art project. It was a critique of the conditions in the refugee camps, and the space aimed to be a free space and show an alternative solution to the immigration policy at the time. Trampoline House exists today, and the migration debate is still a present focal point in the political debate in Denmark.

With the concept Critical Spatial Practice architecture professor Jane Rendell (2006) argues, that architecture and spatial art has a potential in addressing critique, free space and potentially change. This paper discusses, with starting point in the Trampoline house and Rendell's theoretical concepts, how cultural space can be a political counter strategy, and how art can play a role within this concept. Specifically, the paper explores to which extend and how the Trampoline House as space and art project has been a political player and change agent.

Commitment to non-commitment: The role of a cross-sector collaborative space

Jonathan Schmidt

Cross-sector collaborative spaces have been suggested to provide a way of organising collaboration between the public, private, and third sector to address so-called grand challenges. However, due to the complexity and uncertainty of grand challenges, establishing collaborative spaces is associated with considerable risks. Innovation policy scholars disagree whether public or third sector organisations are better suited to take these risks. Based on the case of Copenhagen-based BLOXHUB, this paper investigates the role of a third sector organisation in interweaving actors across sectors to configure a collaborative space in the field of sustainable urban development.

